

**Univerzita Palackého v Olomouci
Cyrilometodějská teologická fakulta**

Katedra křesťanské sociální práce

Bakalářská práce

2009

Tomšovská Jana

**Univerzita Palackého v Olomouci
Cyrilometodějská teologická fakulta**

Katedra křesťanské sociální práce

Charitativní a sociální práce

Jana Tomšovská

**Odraz sociálního étosu
starého Egypta v Bibli**

Vedoucí práce: ThLic. Jakub Doležel

2009

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.

.....
Podpis autora práce

Poděkování

Zde bych chtěla poděkovat vedoucímu práce ThLic. Jakubu Doleželovi za odborné a podnětné vedení při tvorbě bakalářské práce.

OBSAH

Obsah.....	5
Úvod.....	6
1 Obrysy sociálního étosu ve starém Egyptě.....	8
1.1 Sociální svět	9
1.2 Bůh a král jako prameny dobročinnosti	13
1.3 Chudí	15
1.4 Pomoc v nouzi.....	17
1.5 Ustanovení pro chudé.....	28
1.6 Souhrn	33
2 Stopy a doklady sociálního étosu starého Egypta ve Starém zákoně.....	35
2.1 Moudrost starého Egypta a moudrost ve Starém zákoně.....	35
2.2 Soucit vrchnosti s chudými ve starém Egyptě a Boží pomoc ve Starém zákoně	39
2.3 Přízeň bohů k chudému ve starém Egyptě a Boží láska k vyvolenému národu ve Starém zákoně	44
2.4 Souhrn	49
3 Stopy a doklady sociálního étosu starého Egypta v Novém zákoně	51
3.1 Příchod Božího království v Ježíšově jednání	52
3.1.1 Pomoc trpícím ve starém Egyptě a v Novém zákoně	54
3.1.2 Soucit vrchnosti k vdovám a sirotkům ve starém Egyptě a Ježíšův příklon k vdovám a sirotkům v Novém zákoně	57
3.1.3 Následování Ježíše skutky tělesného a duchovního milosrdenství	59
3.2 Souhrn	62
Závěr.....	64
Použité zdroje.....	66

ÚVOD

Lidský život se před pěti tisíci lety pramálo podobal našemu dnešnímu. Byl naplněn jinými zájmy a snahami. Avšak touha po spravedlnosti a pravdě, štěstí a lásce, moudrosti a společenské prestiži se vine jako paprsek nezhasínající hvězdy životem prostého lidu ve všech dobách a všech pokoleních.¹

Svět, ve kterém žijeme, se množstvím inovací mění tak rychle, že přítomnost zastarává obratem ruky. V muzeích je uložena spousta historických děl odcizené minulosti. Snad právě proto si člověk pokládá nejniternější otázky: Co je člověk? Jaký je smysl bolesti, zla, utrpení? Co přijde po tomto pozemském životě? Výstavy věnované historii lákají davy návštěvníků, avšak sociální otázky starověké minulosti jsou většinou zachyceny jen okrajově. Někdy je nutno číst i „mezi řádky“, aby byla starověká minulost pomoci trpícím správně odhalena. Nicméně se svojí bakalářskou prací pokusím vyplnit ono bílé místo, které se týká přístupu k chudým a trpícím ve starověkém Egyptě a otázky, zda tento přístup nějak koresponduje se sociálním étosem Starého a Nového zákona. Bakalářská práce prohlubuje a navazuje na mou absolventskou práci.²

Cílem bakalářské práce je zodpovědět otázku, zda existuje souvislost či podobnost mezi *sociálním étosem starého Egypta a Bible Starého a Nového zákona*. K tomu jsem si zvolila cestu:

V první kapitole bakalářské práce čtenáře seznámím s *obrysy sociálního étosu ve starém Egyptě*, kam řadím na základě dostupné literatury tato témata: sociální svět, bůh a král jako prameny dobročinnosti, chudí, pomoc v nouzi a nařízení pro chudé.

Ve druhé kapitole nazvané *Stopy a doklady sociálního étosu starého Egypta ve Starém zákoně* budu hledat podobnosti vzhledem k přístupu ke slabým a trpícím ve Starém zákoně.

¹ Srov. PETROVSKIJ, V., BELOV, A. *V říši velkého Hapi*. Praha: Mladá fronta, 1958, s. 161.

² Srov. TOMŠOVSKÁ, J. Absolventská práce, nazvaná *Sociální étos starého Egypta jako inspirace biblického sociálního étosu*, obhájená 8. 10. 2008, s. 16.

Stopy a doklady sociálního étosu starého Egypta v Novém zákoně jsou názvem třetí kapitoly. Také zde budu postupovat obdobně. Konkrétně doložím paralely, podobnosti, totožnosti a případné odlišnosti v sociální pomoci trpícím ve starověkém Egyptě a v Novém zákoně.

Tato bakalářská práce je teoreticky zaměřená. Při jejím zpracování jsem zvolila metodu analyticko výkladovou, kompilační, hermeneutickou. Prostudováním dostupných odborných pramenů, přímých překladů originálních textů se pokusím nalézt souvislosti mezi pomocí trpícím ve starém Egyptě, ve Starém a Novém zákoně.

1 OBRYSY SOCIÁLNÍHO ÉTOSU VE STARÉM EGYPTĚ

Existuje ojedinělá studie německé autorky Emmy Brunner-Traut: *Dobročinnost a péče o chudé*, z roku 1998, která se věnuje sociální pomoci ve starověkém Egyptě. Tato studie tvoří hlavní „stavební kámen“ této kapitoly.³

Odlišnost starověkého Egypta a uspořádání společnosti jak ji známe a jak se vyvíjela v evropském kulturním prostředí, se netýká jen společenského zřízení a hospodářské situace, ale také toho, za co se tehdejší národy považovaly, jejich způsobu myšlení, až po odlišný pojem času. K tomu přistupují odlišné zeměpisné a klimatické podmínky, ale především síla víry. Je proto nezbytné, abychom si ještě dříve, než bude možné se ptát, kdo byli chudí, jaké byly jejich potřeby, jací dobrodinci existovali a co bylo hybnou silou dobročinnosti, uvědomili historickou situaci. Podkladem nám jsou dobové zákony, životní filozofie, představy o ctnostech a životopisy. Je třeba nechat promlouvat řadu textů, které jsou jinak pro čtenáře těžko dostupné a současně jsou přímým svědectvím života ve starém Egyptě. Nilská kultura stojící na zemědělství se mohla pro svoji zeměpisnou izolovanost v podstatě nerušeně rozvíjet, i když pohled egyptologů dokáže rozeznat určité mezníky v tomto dějinném kontinuu.

Rané národy – nejryzeji to platí o Egypt'anech a Sumerech – měli jiný způsob chápání. Nemysleli tolik systematicky, racionálně a objektivně, ale spíše asociativně, analogicky a paradigmaticky. Nikdy také přísně nerozlišovali mezi realitou a přáním a místo naší suché, okras zbažené statistiky se jim před očima objevovaly spíše kvetoucí rostliny. Zaznamenávat negativní bylo zakázáno, protože to v sobě skrývalo nebezpečí, že se zlo na věčné časy zachytí a tím se mu také propůjčí trvalost („*Litera scripta manet*“). Proto je třeba číst texty předantickým národů zcela jinak, než jsme zvyklí, jinak jim nebudeme správně rozumět.

³ Srov. BRUNNER-TRAUT, E. Wohltätigkeit und Armenfürsorge im Alten Ägypten. In SCHÄFER, G., STROM, T. (Hrsg.) *Diakonie – biblische Grundlagen und Orientierungen*. 3. Auflage Heidelberg: Universitätsverlag, 1998, s. 23.

Protože staří Egyptané měli před očima především to, co jim bylo nejbližší, bude třeba při zvažování tehdejší sociální struktury zdůraznit, že historie začíná vynálezem písma. To ovšem znamená, že staří Egyptané o předcházející době – tu nazýváme *prehistorií*, - neměli žádný *přehled*, ale znali jen současnost, popřípadě svou prožitou minulost a jen zřídka pohlíželi do budoucnosti. Odtud plyne, že všechno, co mělo něco společného s plánováním, do velké míry u nich odpadá.⁴

1.1 Sociální svět

Také sociální struktura raných národů se od té naší podstatně liší. V přesném smyslu slova neexistovala žádná „struktura“ ve „společnosti“, ale pouze agregace, shromáždění individuí. Hierarchie struktury lidu měla na vrcholu krále. Lid neznal žádné sociální příčné vazby, jako spolky, sdružení nebo jiná společenství, o kterých se bude dále ještě mluvit. Hierarchická struktura úzce souvisí s duchovní orientací oněch lidí, kteří nemohli nahlédnout celek jednotně a v jeho všestranných funkcionálních vztazích, ale poznávali jej jen postupně krok za krokem, ve sledu jeho částí. Části se přidávaly k sobě, jedna za druhou.

Panovníkovi podléhali jeho úředníci a kněží, jakožto jeho delegáti. Čím někdo stál blíže u krále, tím byla jeho reputace vyšší. Na tomto pravidlu hry vládnutí a poddanosti, nedosažitelného vrcholu a poddaných umístěných odstupňovaně na žebříčku hodností, se v průběhu staroegyptských, stejně tak jako staroorientálních dějin nezměnilo téměř nic. Lid byl stádo a byl chráněn a pasen králem jako dobrým pastýřem. Lid byl agregací (latinsky *gregs* – stádo) jednotlivců, nikoli však organické těleso, u kterého všechny části na sebe navazují, upevňují se podélnými a příčnými vazbami a tak tvoří celek. Tak tomu bylo vertikálně napříč společností od jednoho stavu k druhému, tak tomu také bylo uvnitř rodiny od nejmladšího dítěte přes nejstaršího syna a matku až k otci, jako hlavě rodiny, uvnitř profesních skupin byly tituly také označením postavení.

⁴ Srov. *tamtéž*, s. 24.

To, že chyběly příčné vazby, konkrétně znamená, že neexistovaly žádné organizace jako cechy, spolky, žádné mateřské školy, školy, domovy seniorů nebo nemocnice. Chyběly kluby, společnosti, odbory, svazy, prostě jakýkoli druh společenských nebo docela obecně prospěšných organizací. Jen někdy se vytvářely volné skupiny fungující krátkou dobu a pro určitý cíl. Jako první vyvinuli jiné sociální uspořádání v reakci na soudobé výzvy teprve Chetitě a Churité, zejména ale na přelomu 6. až 5. stol. př. Kr. řecká a židovská kultura. Zde přestává být společnost jen agregací individuů koncentrovaných pod králem, ale skutečně strukturovanou organizací. Jednotlivec, který zde již není výhradně vázán na vůli krále, se cítí odpovědný za skupinu a zakouší svou svobodu vůle stejně jako vědomí viny. Pocit odpovědnosti současně s tvorbou skupin jsou teprve onou půdou, na které lze vyvíjet a rozvíjet sociální zařízení. Avšak ještě zpátky k předantickým národům!

U nich bylo konstituující jednotkou individuum a jádro rodiny: rodiče a svobodné děti. Avšak již tato skupina nebyla nerozlučná, neexistovaly velkorodiny, které ještě dnes existují na mnoha místech Orientu a také na dálném Východě, neexistovalo ani rodové společenství s kolektivní identitou tvořenou sledem generací. Avšak do rodiny mohli být vzati i ti, kdo potřebovali pomoc, ovdovělí a sirotci, staří nebo vypuzení příbuzní. Toto sociální pravidlo odráží v tom nejmenším rámci typ chování nápomocné bližnímu, což předpokládá citlivost k nouzi druhých. Avšak tato péče se pohybovala pouze uvnitř rodinného kruhu, tedy mezi bližními v úzkém smyslu slova.

Když pohlédneme na takovou dobročinnost z hlediska jejího příjemce, znamená přijetí do rodiny nezbytný základ jeho existence. Tam, kde chyběly společenské příčné vazby, kde nebyly útulky ani nemocnice, internáty nebo nějaké náhražky domova, případně skupinové svazky, které mohly přijmout osamocené nebo potřebné, nemocné i chudé, invalidy nebo bezdomovce, kde chyběla sociální pomoc, péče o nemocné nebo jejich ošetřování, ochrana dětí, pomoc v případě úrazů nebo invalidity, starobní zajištění nebo jiné právní formy zabezpečení, žil předantický chudý člověk – pokud se mu nedostalo pomoci - jako potulný pes.

Mít domov bylo základní potřebou starých Egyptů. Jestliže byli nuceni, být jen na krátko, opustit nebo se vzdálit od svých nejbližších, místního městského božstva a místní nekropole, znamenalo to pro ně vykořenění z vlastní vesnice, vlastního domu a pocit nebezpečí, ne – li přímo obavu blízkého konce. Být Egyptěm v době faraónů a muset splnit nějaké povinnosti na jiném místě, znamenalo být „mrtvým“ člověkem a ten, kdo se nacházel na cestách, byl považován za „nemocného“ nebo za člověka „odkázaného na záchranu“. Řečeno jinými slovy, kdo nemohl žít ve svém domě a prostředí, kdo ztratil rodinu, vesnické společenství nebo postavení v hierarchickém řádu, byl tulákem bez domova a žil ve strachu.⁵

Hospodářská situace

Společenské zřízení bylo kdysi zcela jiné než dnešní západní demokracie, je však přesto v naší představě snadněji rekonstruovatelné než tehdejší hospodářská situace kontrastující s naší. Člověk byl vydán náladám přírody nebo správněji: byl svěřen moci boží. V Egyptě to byl Nil, který dával „tučná“ nebo „hubená“ léta a v hubených letech člověku hrozila smrt hladem. Místo toho, aby volal o poskytnutí nějaké dobročinné pomoci, uchýloval se člověk k bohu Nilu, vyzýval aby vyšel ze svých pramenů, přinesl záplavy, napojil pole, aby mohla vyrůst potrava, len na obleky, olejové rostliny na domácí masti a krmení pro dobytek a opravdu v neposlední řadě také obětiny. Aby se zajistila jeho milost, pomáhaly modlitby, chvály a oběti.

Následující verše jsou převzaty z „Velkého Nilu“ básníka Cheti z doby kolem 2000 př. Kr.

„Bud' pozdraven Nile, vystupující ze země, přicházíš, abys udržel Egypt při životě! Abys napojil všechny žíznivé, ty, který přinášíš stravu, bohatá jídla..., který stádům přinášíš krmení, který (tím) každému Bohu opatřuješ oběť..., který máš v moci oba břehy Egypta, který plníš sýpky a rozšiřuješ

⁵ Srov. tamtéž, s. 26.

stodoly, který chudým dáváš majetek, ty, který necháváš růst stromy..., vytváříš lodě (z papyru nebo dřeva)...

Když člověk pije vodu, obrací se k němu každé oko s vděčností..., zavodňovač, který protéká poli a hojí lidi, ten, který dělá jednoho bohatým, jiného chudým (podle stavu vody), aniž by se někdo mu mohl rovnat; ten, kterému se nedají postavit žádné hranice...

Neexistuje žádná oblast, která by mohla žít bez něho, obléká lidi do lnu, který vytvořil, on nechává boha tkanin vyrábět jeho výrobky a bohu hojivých masť dáva jeho olej..., veškeré výrobky přináší jenom on, též knihy s hieroglyfy, protože se obstarává papyrus.

Následuje vylíčení smutku - nepřichází – li déšť, vzniká nouze:

„Vystup, skrytý, vystup, skrytý!

Nile, skrytý, vystup!

Přijď do Egypta,

Ať tvoje zákony platí a rozkvétají oba břehy!

„Vystup, skrytý, vystup skrytý!“

Nile, skrytý, vystup!

„Vystup, skrytý, vystup, skrytý!“

Nile, skrytý, vystup!“⁶

Tento hymnus je jak chválou boha Nilu, děkovnou modlitbou a také z hlouby ustaraného srdce vystupujícím výkřikem nouze. Říční oáza bez deště, obklopená pouští, byla sama odkázána na každý doušek pitné vody z Nilu, který Herodes právem označil za tepnu života Egypta. Výška jeho záplav rozhodovala o bídě a bohatství. Čím větší byla vzdálenost od řeky, což současně znamená, čím výše byla nad hladinou řeky, tím méně byla pole napojena, takže podle výšky hladiny, se mohl stát bohatý tohoto roku v příštím roce chudým. Nikdo proti jeho majestátu nemohl protestovat, ani si stěžovat.⁷

⁶ ŽÁBA, Z. *Tesáno do kamene, psáno na papyrus*. Praha: Svoboda, 1968, s. 111-112.

⁷ BRUNNER-TRAUT, E. Wohltätigkeit und Armenfürsorge im Alten Ägypten. In SCHÄFER, G., STROM, T. (Hrsg.) *Diakonie – biblische Grundlagen und Orientierungen*. 3. Auflage Heidelberg: Universitätsverlag, 1998, s. 28.

1.2 Bůh a král jako prameny dobročinnosti

S vědomím své vlastní bezmoci ve srovnání s božskými mocnostmi, rané národy doufaly a doprošovaly se rozhodující pomoci shora. Aby se odvrátila mnohostranná hrozba životu, nestačil jen bůh Nilu, kterého Egyptané prosili o milost, spolu s ním muselo působit velké shromáždění mnoha různých bohů. Voda sama nedělá život, až ve spojení se světlem a teplem lze na zemi uvést do chodu stvoření a udržet je. Mimořádnému uctívání se těšil bůh Slunce, až z něho faraón Achnaton udělal jediného božského Pána. Jeho „Amarnský hymnus“, jehož představa nás zavádí k biblickému Žalmu 104. a Písni bratru Slunci Františka z Assisi, opěvuje Slunce (Aton), jako největšího dobrodince všeho, co existuje. Je to jen jeden z četných raných a pozdějších hymnů o Slunci, z nichž některé připomínají žalmy.

Jako zástupce pro různé druhy se uvádí chvála boha z Poučení pro Merikaré, pocházející z doby kolem 2000 před Kristem:

*„Lidé, (stáda dobytka) jsou dobře zaopatřeni bohem,
Ze své vůle (bůh) stvořil nebe i zemi...
Stvořil vzduch, aby vaše nosy (dechem, dýcháním) mohly žít.
Jeho obrazy (lidé) vyšly z jeho těla (věrné obrazy).
On (bůh Sluce) ze své vůle vychází na nebe,
Pro vás stvořil rostliny
A dobytek a ptáky a ryby, aby vás uživil....*

*Pro vás opatřuje (každý den) světlo
A jede (po nebi), aby vás viděl.
K vaší ochraně zřídil chrám
A když v něm pláčete, pak (vás slyší).*

*A pro vás stvořil vladaře,
Držitele moci, aby podpírali záda slabého (je to tak!).
Stvořil pro vás kouzlo (techniku),
Zbraně na obranu proti úderu zla
A bdí nad ním dnem i nocí...*

Když se v době politického nepokoje Egyptané vzbouřili proti bohu, brání se a uvádí *čtyři dobra stvořitele*:

„Stvořil jsem velkou povodeň (záplavy Nilu),
Aby z toho měl prospěch chudý stejně jako bohatý.
Každého jsem stvořil jako jeho bližního
A zakázal jsem dělat zlo,
Byla to vaše (lidská) srdce,
Která pokazila to, co jsem stvořil.“⁸

Dnes také existuje jen málo křesťanů nebo i jinověrců, kteří se v konkrétním všedním dnu takto absolutně spoléhají na pomoc Boží. V zásadě to byl Bůh, jedině Bůh, který chránil svoje stádo, stvořené k jeho obrazu. Ostatně měl na zemi svého zástupce: krále. Také ten byl „dobrý pastýř“ a byl stvořen, jako to učí hymnus z Poučení pro Merikaré, aby „podpíral záda slabého.“⁹

Král jako dobrodinec

Král, byl syn boží, byl podle mýtu počat bohem a narodil se z panny, a tím byl úplně spojen s božským světem, že příslušný vládce byl považován za vtělení inkarnaci boha Hora. Protože král zahrnoval celý stát, případně faraóna lze postavit na roveň našemu pojmu státu, je to také státní správa, která je vykonávána zástupcem božím, je v bohu zakotvena; nikoli jen správa, stejně tak sociální rozčlenění i postavení každého jednotlivce uvnitř národa. Bohatí a chudí jsou podle této koncepce závislí na boží vůli, buď, že bůh staví lidi na místa podle jejich zásluh, kam je zařazuje podle svého nezdůvodnitelného rozhodnutí. Prostřednictvím pozemských zástupců božích přicházelo – tak jako od boha samého – požehnání, ochrana pomoc. Faraónovi přislíbil moc zúrodnovat zemi, starat se o rozmnožení dobytka, posílat roční doby a také povodeň, a když je to nutné, i pomáhat trpícímu. Tak byl faraón *dobrý pastýř* svého lidu. On – později i

⁸ ŽÁBA, Z. *Tesáno do kamene, psáno na papyrus*. Praha: Svoboda, 1968, s. 112.

⁹ Srov. BRUNNER-TRAUT, E. Wohltätigkeit und Armenfürsorge im Alten Ägypten. In SCHÄFER, G., STROM, T. (Hrsg.) *Diakonie – biblische Grundlagen und Orientierungen*. 3. Auflage Heidelberg: Universitätsverlag, 1998, s. 29.

vysocí úředníci, na které delegoval svou moc, guvernéři kolonie Kuš – nosí toto vznešené, i z Bible důvěrně známé označení. Jako dobrý pastýř, který chrání *dobytěk boží*, nosí král odznak berlu (= *Baculum pastorale*) dnešních biskupů římskokatolické církve a flagellum (= bičík), to znamená, do kočovnické prehistorické doby sahající výstroj hlavního boha. Berlou může pastýř vytáhnout dobytek za nohu ze stáda, pomocí flagella mu odhání mouchy s těla a pohání svá zvířata. Oba *odznaky* pastýře se dostaly do rukou panovníka jako symbol jeho pastýřského vedení, jeho bdělosti a péče o stádo. Pastýřský titul zůstal faraónovi až do konce starověkého Egypta.

Jak v Egyptě, tak i v Mezopotámii, Izraeli a jiných středomořských kulturách se vytvořil krásný obraz panovníka jako *dobrého pastýře*. Král a jím pověřeni úředníci plnili funkci pozemských dobrodinců oněch dob, jak v dalším bude dokumentováno výtahy z textů. Abychom jim však rozuměli, musíme se nejdříve zeptat: Kdo to byli chudí.¹⁰

1.3 Chudí

Vedle domova patřily k základním potřebám: jídlo a pití, to znamená chléb pivo, oblečení a – jak bylo charakteristické pro Egypt - loďka. V zemi, kde proud a křižující se kanály protékající úrodnou rovinu prořezávají s rytmickou pravidelností cesty pro pěší – tak jako například hranice polí na šachovnici – byl každý odkázán na loďku, když se chtěl dostat na své pole nebo do nekropole. Jako další nutnou potřebu uvádějí texty hojivý olej na kůži. Tento požadavek bude okamžitě jasný, když člověk pomyslí, že ti, kdo nebyli úředníci, pracovali pod žhoucím sluncem, většinou s nezakrytou horní částí těla, při práci v řece, byli úplně nazí. Komu chyběly uvedené základní potřeby, ten patřil k chudým. Přitom byl nárok, stejně tak jako ukazují seznamy zásobování, takovým způsobem

¹⁰ Srov. BRUNNER-TRAUT, E. Wohltätigkeit und Armenfürsorge im Alten Ägypten. In SCHÄFER, G., STROM, T. (Hrsg.) *Diakonie – biblische Grundlagen und Orientierungen*. 3. Auflage Heidelberg: Universitätsverlag, 1998, s. 30.

omezen, že to ve společnosti přebytku a vyhazování zní jako neuvěřitelná pohádka. Dodatečné, pro nás stěží představitelné vysoké výlohy nakonec znamenala péče o zemřelé. Lidé Nilu věřili, že pro mrtvé je další život po zdejší smrti v blažené pláni říše Osirida nesrovnatelně závažnější než efemérní existence na zemi, zemřelí ale nebyli odkázáni sami na sebe, na dobře vybavený dům z kamene, hrob a na rituální pohřeb, ale také na pravidelné oběti mrtvým. Nakonec sice poslední soud rozhodoval o životě a (druhé smrti) – a to na základě mravně – náboženského a kultovního (chování zemřelého) během života na zemi – ale kromě toho se udržovala tradice vybavení tím, co mrtvý potřeboval pro jízdu do nebe a pro věčný život (včetně nezbytné ceremoniální úpravy mumií). Takže požadavek dobrého pohřbu byl vždy naléhavý. – Prostý člověk kromě toho potřebuje právní pomoc, minimálně jedné osoby, na kterou se může bez strachu a nedůvěry obrátit.

Více než zdravý člověk potřebovali nemocní (v přeneseném i ve skutečném smyslu slova) lékaře. Ti, kdo se dostali do bídy, jsou vdovy a sirotci, staří a vyloučení, mrzáci a duševně nemocní, ale také zajatci a cizinci. Každý mohl být přes noc chudý, a to i mnohem lépe situovaný úředník, ať již pro nemoc, zejména pro oslepnutí nebo ztrátu živitele, také neúrody nebo politických nepokojů, ale rovněž v důsledku lupičského nájezdu kočovníků nebo díky vlastní neschopnosti. Takhle mluví autor Poučení:

*„Jeden je bohatý, druhý je chudý...“
Kdo byl minulý rok bohatý, ten je v tomto roce tulák.
Nebud' hltavý, aby sis naplnil svoje břicho...
I tobě se může stát,
Že ti někdo jiný bude muset dávat almužnu.
Tok vody minulého roku se změnil...
Velké rybníky vyschly a z mělčin se staly hlubiny...

Člověku se nepodaří žádný plán,
Protože (plán) Pána života je úplně jiný...
Člověk dává chléb i tomu, koho nemá rád,
A jídlo tomu, kdo přichází nevolán.“¹¹*

¹¹ Tamtéž, s. 32.

Protože neexistovala žádná, ze zákona povinná sociální pomoc, ani právně závazná pomocná zařízení, byla dobročinnost a péče jiného druhu nepostrádatelná, pokud se neměli nuzáci stát žebráky a tuláky.¹²

1.4 Pomoc v nouzi

Podle společenského řádu to byli úředníci, kteří jako zástupci krále přebírali službu chudým. Jejich služba byla zakotvena v *Knížecím zrcadle*. Jejich pomoc se vztahovala – ne snad na lidstvo, na všeobecnou nouzi a také ne na všechny Egyptěany, ale – na příslušnou, jim podřízenou skupinu: na město, případně až na okres, tedy na nejbližší okolí. On, je ten, který udržuje hladové ve svém okrese při životě, byl titul takový nebo podobný pro odpovědné osoby nejen v Egyptě, ale také vůbec ve starém Orientě, a třebaže o tom nemáme osobních svědectví, texty zákonů tento přívlastek uvádějí.

Tím, jak plní svoje povinnosti, se chlubí nějaký Onimurismose, vysoký úředník doby Ramessů, (kolem 22 př. Kr) z Thinisu, který byl nejdříve důstojníkem, až jako starý obdržel úřad vysokého kněze Schu:

*„... byl jsem ten...,
Který se družil s tím, kdo nic neměl,
Který se spojoval s klidnou bytostí...
Který zaháněl smutek
Který vážně bral stížnosti vdovy,
Ten, který zachraňoval tonoucí (metaforicky).*

*Poskytoval jsem výživu tomu, kdo byl v nouzi.
Byl jsem ochráncem slabého.
Zasáhl jsem ve prospěch vdovy,
Kterou kdosi oloupil o její jmění.
Byl jsem otec toho, kdo neměl otce ani matku,
Ten, který zachraňoval ty nejnepatrnější.*

¹² Srov. tamtéž s. 32.

*Byl jsem chůvou pro moje lidi,
Ten, který je vedl na dobré cestě.
Byl jsem pastýřem pro svoje ...,
Který je chránil před každým zlem.
Byl jsem pozorným lodníkem svých lidí,
Ten, který se staral o jejich potřeby.*

*Byl jsem důvěrníkem ponížených,
Ten, který dbal stížností... toho
Byl jsem oblíbený u malých lidí,
Ten, který srdce lidí těšil dárky.
Měl jsem otevřené ruce pro toho, kdo nic neměl,
Takže jsem toho, kdo byl unaven životem, znovu oživil.*

*Byl jsem ten, kdo plakal nad neštěstím,
Ten, který se staral o poníženého.
Dbal jsem výkřiku nouze osiřelého děvčátka
A učinil jsem všechno, co potřebovala.
Byl jsem ten, který pomáhal dětem, které byly utlačené starostmi,
Ten...kdo připravoval konec a stíral slzy,
Ten, který odstraňoval starosti ženy,
Která vyrážela výkřiky zoufalství.¹³*

Menthuwoser, správce královského statku, ve svém životopise podává na svém pomníku zprávu z roku 17 za krále Sesostrise I. (kolem 1958 př. Kr).

*„Byl jsem ten, který opatroval nemocné,
Který pohřbíval mrtvé,
Který tomu, kdo byl v nouzi, něco dal...*

*Velkoryse jsem dával píci i stravu,
Komu jsem dal, ten už neměl nedostatek.
Rozděloval jsem velké kusy masa těm, kdo seděli vedle mne.
Byl jsem ten, který miloval svou čeleď,
Ten, který byl blízko svým příbuzným.
Neodvracel jsem také tvář od toho,
Kdo byl v otroctví (nebo poddanství?)
Byl jsem otcem sirotka,*

¹³ Srov. Řím 12,9–21.

Opora pro vdovu

Nikdo v mém okrese nešel spát o hladu.

Nikoho jsem neodmítal, když chtěl na loď.

Nikoho jsem u jeho představeného nepomlouval,

Na pomluvy jsem nedbal.“

Správce rezidence XI dynastie (kolem 2100 př. Kr.) zanechal podobně na své náhrobní stéle autobiografické ujištění:

„Byl jsem velkorysý k tomu, kdo prosil,

Pomáhal jsem jemu podobnému.

Byl jsem velkorysý, ten, kdo měl otevřenou ruku,

Bohatě jsem vydával potravu, nebyl jsem lakomý.

Byl jsem přítelem chudého,

Dobře jsem smýšlel s tím, kdo nic neměl.

V bídě jsem dal hladovému najíst,

Byl jsem štedrý k chudým.

Se svými znalostmi jsem posloužil tomu kdo nic neznal,

Byl jsem ten, kdo člověku přinesl to, co potřeboval.“¹⁴

I tam, kde určité tituly s označením ctností mohou být jen frazeologickými epitety osobností s vyšší odpovědností, zůstávají znakem toho, co se od nich očekávalo. Odpovědní se nazývají „Ochránci nemajetných“, mluví o sobě jako o tom, který dbal zákonů, který byl nestranný, ale miloval spravedlnost a nenáviděl hříchy“ a podobně.

Vysoký úředník jménem Mentuhotep (XII dynastie, kolem 1950 př. Kr.) z Théb překvapil potomky textem na své stéle:

„Když v roce 52 bylo v Nilu málo vody,

Nenechal jsem svůj okres hladovět.

Dal jsem zrna, pšenici a špaldu

A nedovolil jsem, aby nastal hlad,

Dokud znovu nestoupl Nil.“¹⁵

¹⁴ Tamtéž, s. 34.

¹⁵ Srov. tamtéž, s. 34.

Z tohoto textu lze slyšet, že regent jak se zdá, pamatoval na budoucnost. Zda již připravil pro hospodářství zásoby, z toho sice nevyplývá, ale Josef byl těžko prvý, který poučil faraóna, že je třeba se připravit na hubená léta, když i Izraelité, jak uvedeno, předstihli ostatní blízkovýchodní národy svým pojetím toho, že každá živá bytost je vázána dějinami, a to i Řeky, se kterými došlo na přelomu 6. až 5. století k všeobecnému přepólování pojetí světa.

V celé době egyptských dějin ujišťují odpovědní lidé o své dobročinnosti vůči chudým. Z jejich vyjadřování lze poznat, kdo se považoval za chudého, případně co chudí neměli. Dokument z počátku perského panství (525 př. Kr.), který vysoký kněz ze Sais, jménem Udjahorssenet zvěčnil na své soše, vymezuje v lapidárních větách pole prototypových sociálních dávek, když píše:

*„Zachránil jsem bojácného,
Když u soudu přišel jeho případ na řadu...
Tomu, kdo neměl (prostředky) na pohřeb,
Připravil jsem pohřeb.
Udržoval jsem všechny děti při životě...“¹⁶*

Poslední ujišťování může mít přenesený smysl, tím, že *děti* mohou označovat lidi, kteří k němu patřili, může však se brát doslova, neboť při krátkém životě za oné doby, kdy člověk umíral v průměru ve 30. letech, existovalo mnoho nezaopatřených dětí, sirotků nebo polosirotků, ale také – když byly bohové milostiví a jedné rodině dali deset dětí nebo více – které při veškeré námaze rodičů nemohli sami dobře zaopatřit.

Od pradávna patřilo k významným povinnostem nositelům úřadu, starat se o vody a sirotky, až nakonec dostávali – vedle moha variant - přívlastek manžel vdovy a ochrana sirotka. O nic méně neváží etický požadavek – chránit jsem slabého před mocným, i když perutě ochránce by nikdy neměly zakrývat hanebný čin. Tato ochrana slabého žádala, aby byl prosebník klidně vyslechnut, nebýt netrpělivý nebo ho prostě odmítnout, dříve než se může vyjádřit, a to i tehdy, když již člověk předem věděl, co řekne nebo co již vícekrát řekl. „Neboť sklíčenému je

¹⁶ Tamtéž, s. 35.

vlídnost více než to, co se potom učiní, kvůli čemu vlastně přišel“ (více než praktický čin). O psychickém stavu myslí toho, kdo vyhledává radu, ví již učitel života - Ptahotep z poloviny 3. tisíciletí př. Kr. i o tom, že potřeba brát toto v úvahu se doporučuje tomu, kdo dává radu i vězni ve vězení.

Třebaže se o tom mnohem méně píše, starý Egypt znal koneckonců i péči o nemocné. Samozřejmě, cizinec mohl počítat s pohostinností, když „přišel z cesty.“ Tomu, kdo je na cestě, „bude ochráněn život,“

*„Byl jsem přátelský k cizím i přátelům...
Přijímal jsem ty, jejichž srdce se cestou unavilo,
A brány zůstávaly otevřené těm, kteří přicházeli zvenčí...“¹⁷*

chválí se Petosiris na náhrobním nápisu, co ještě překračuje radu papyru Insinger:

*„Člověk má dát najíst i nepříteli
A jídlo k tomu, kdo přichází neznán.“¹⁸*

Že tato tvrzení nebyla jen prázdná slova, se ukazuje zejména tam, kde texty mají konkrétní údaje. Například, když kněz Amonův jménem Djed-Chons-iuf-anch o sobě říká:

*„Postaral jsem se, aby Thébané dostalo osivo,
A udržel jsem chudáky mého města při životě...
Nebyl jsem rozhněvaný na toho, který (to) nemohl splatit.
Neutiskoval jsem ho také (hrozbami),
Že mu seberu jeho jmění (konfiskuji).
Stejně tak jsem nedovolil, aby upsal své zboží někomu jinému,
Aby uhradil svůj dluh, který přijal, ...“¹⁹*

¹⁷ Tamtéž, s. 36.

¹⁸ LEXA, F. *Obecné mravní nauky staroegyptské: Demotický morální papyrus Leidenský, Praha: 1926, s. 49.*

¹⁹ BRUNNER-TRAUT, E. Wohltätigkeit und Armenfürsorge im Alten Ägypten. In SCHÄFER, G., STROM, T. (Hrsg.) *Diakonie – biblische Grundlagen und Orientierungen*. 3. Auflage Heidelberg: Universitätsverlag, 1998, s. 30.

Osobní pomoc

Vylíčené dobré chování se ale nevyžadovalo jen od vrchnosti, mnohem spíše byl k tomu nabádán každý jednotlivec. Správné chování vychází z životních poučení nebo mudrosloví, které ty nejstarší „filosofické“ hlavy světových dějin odposlechly z vůle boží, formulovali a učili. Tak jako Egypt byl na počátku svých dějin nucen k tomu, aby fenomény světa chápal jako jakousi bytost a aby jednal podle jejího řádu, pak byl také nabádán, aby člověka vychovával k takovému obrazu, jaký život požadoval. Pouze zasazením do bohem stvořeného řádu společnosti mohl existovat stát a v rámci celé struktury i jednotlivec. Proto již v raných dějinách Egypta až po jejich konec sepisovali vysoce vážení mudrci země vždy poučení o správném životě a prostřednictvím svých učedníků je přenášeli mezi lid.

Není odvážné tvrdit, že Egyptané a stejně i předantické národy kolem Středozemního moře v době před antikou sepisovali s časovým zpožděním „mudrosloví“ a přenášeli je dále, takže například Šalamoun nebo Jesus Sírachovec i ostatní literární památky z oblasti Starého zákona často doslova opakují staroegyptské moudrosti. A využíval je také Ježíš.

V celkem 17 zachovaných egyptských poučeních zde máme ve výtahu jen jedno jediné, Učení Amenemheta z XX Dynastie (1088 př. Kr.). Poučení pro život začíná v úvodu „všemi předpisy pro jednání se slabými“, kdy se vážilo takové chování, které ukazuje „správnou pozemskou cestu, která má vést pryč od zlého“. Ve druhé z celkem 30 kapitol se uvádí:

*„Chraň se oloupit chudáka nebo násilím postupovat proti slabému.
Nevztahuj svou ruku na starého,
Neskákej do řeči staršímu.“*

Šestá kapitola varuje před každým porušením věrnosti, zejména se člověk nemá dotýkat hranic (pole) vdovy. Kdo to činí, bude nazýván „nepřítel slabých“, „z jeho očí blýská zkáza“.

*„Lepší je jediná měřice, kterou ti dává bůh.
Než pět tisíc získaných neprávem...
Lepší je bída v ruce boží
Než poklad v zásobárně.
Lepší jsou chleby, když je srdce veselé,
Než bohatství se starostmi.“*

Následující kapitola učí nevzdychat nad bídou, ale modlit se. Tak
13. kapitola kárá (výběrčího daní):

*„Když u chudáka najdeš velký nedoplatek,
Rozděl ho na tři díly,
Odpust' (mu) dva a vezmi jen jeden.
Nalezneš (tento čin) jako cestu života...
Lepší než bohatství v sýpce je,
Být chválen jako přítel lidí.“*

30. kapitola se obrací k soudci, když požaduje:

*„Člověka před soudem neponižuj,
A neodsunuj stranou toho, kdo je v právu.
Neskláněj se k tomu, kdo je dobře oblečen,
Ale také nedávej přednost tomu,
Kdo chodí v hadrech.
Neber žádný úplatek od mocného,
A kvůli němu neškod' slabému ...“*

Vrcholem je 25. kapitola:

*„Nevysmívej se slepému a netup mrzáka.
Neztěžuj osud ochrnutému.
Neutahuj si z (duševně nemocného) člověka, který je v rukách Boha,
A nezlob se na něho, když se provinil.*

*Člověk je hlína a sláma,
Bůh je jeho stavitel ...
Dělá tisíce nepatrných podle svého uvážení,
Tisíce lidí činí podřízenými,
Když je v hodině svého tvoření.*

*Jak se potěší ten, když dosáhne onoho světa,
Když (tam opět) bude uzdraven rukou Boha.“*

V 26. kapitole se znovu připomíná připravenost pomoci:

*„Podej starému ruku,
Když se opil pivem
A cti ho jako (to dělají) jeho děti .
Silná ruka nezeslábně otevřením.
A záda se nezlomí, když se člověk ohne....“*

28. kapitola apeluje na připravenost pomoci, dnes bychom řekli, tzv. okrajovým skupinám:

*„Nevyháněj vdovu ven, když ji nachytáš na poli (při sběru klasů)
A neopomeň přikývnout její omluvě.
Neopomíjej cizího se džbánem piva
Dej mu mnohem spíše dvakrát tolik, jako svým známým.
Bůh miluje toho, který ctí nepatrné,
Více než toho, který se klaní tomu kdo je nad ním.“*

Další kapitola pokračuje:

*„Vezmi mzdu za převoz z ruky zámožného,
ale ušetři toho, který nemá nic...“²⁰*

Zde vyjádřený vznešený étos není rozhodně horší než étos Nového zákona.

Pohádkové vyprávění z konce 6. století př. Kr., které vzniklo asi v době Ramessů (1300- 1000 př. Kr.) má krátkou sociálně kritickou pasáž, podle které se soudce na onom světě nejdříve ptá jednoho do jeho říše příchozího mága, jak to vypadá s chrámem na zemi a zadruhé zkoumá, jak se vede vdovám a dětem a dalším potřebným. I toto literární odvětví vyjadřuje hodnotu dobročinnosti, pán onoho světa zkoumá pozemského krále. Když bůh dostane špatnou odpověď, propuká v pláč. Že se mravné chování požadovalo od každého jednotlivce, dokazuje 125. verš Knihy mrtvých, který ten, kdo umřel, musí před soudem na

²⁰ LEXA, F. *Obecné mravní nauky staroegyptské: Nauky Antova a Amenemhetova*. Praha: 1929, s. 13-25.

onom světě vyslovit před Osiridem jako přiznání hříchu. Při tomto uznání, že toto je chování, jaké vyžaduje bůh, ukazuje jazýček na vahách soudu chyby, kterých se mrtvý dopustil ve svém pozemském životě a tak soudci onoho světa poskytuje podklad pro vynesení rozsudku. Podle jeho mravně náboženského chování v pozemském životě bude zemřelý dále blaženě žít v ráji nebo bude zatracen do pekla. Zajímavý úsek z těchto stovek vyznání vyjadřuje výrok:

*„Chleba jsem dával hladovým,
Vodu žíznivým, oblékal jsem nahé,
Převážel jsem ty, kdo neměli loď,
Božské oběti jsem bohům přinášel
A oběti mrtvým jsem přinášel blaženým mrtvým...“²¹*

Společně s dalšími výzvami k správnému chování se ukazuje žádoucí chování starých Egyptů podobné katechismu křesťanů. Kromě toho zpovědní zrcadlo jde i tam, kde se to týká péče o zvířata. Podle egyptských představ může hovězí dobytek a husa – zástupci čtyřnožců a opeřenců – rovněž obžalovávat člověka před Bohem. Zvířata nejsou jen předměty užitku, byla rovněž stvořena rukou Boží.²²

Motivace pomoci bližnímu

Ať již to byla myšlenka na mzdu, soucit nebo láska k bližnímu, které vyzývaly k pomoci a péči, existovalo u starých národů třeba něco jako ospravedlnění? V této poslední otázce by měly zhruba hovořit texty z životní filosofie, které vůbec nevyžadují výklad. Nejdříve z již jednou citovaného Poučení pro krále Merikaré.

*„Čin dobře a budeš dlouho pobývat na zemi.
Uklidňuj plačící, neutlačuj žádnou vdovu...
Nedůvěřuj v dlouhý život,*

²¹ KOZÁK, J. *Egyptská kniha mrtvých II*. Praha: Eminent, 2001, s. 48.

²² Srov. BRUNNER-TRAUT, E. Wohltätigkeit und Armenfürsorge im Alten Ägypten. In SCHÄFER, G., STROM, T. (Hrsg.) *Diakonie – biblische Grundlagen und Orientierungen*. 3. Auflage Heidelberg: Universitätsverlag, 1998, s. 40.

Protože pro ně (bohy) je doba života jako jedna hodina.“

*Když člověk po smrti zůstane navíc,
Potom se jeho činy položí vedle něj na hromadu.
Tamní život potrvá věčně!
Kdo dělá to, co oni (bohové) zavrhnou, je blázen,
Kdo však k nim přichází, aniž by se dopustil bezpráví,
Ten bude tam jako bůh,
Bude volně chodit jak pán věčnosti...*

*Bytost toho, kdo tvoří spravedlivě, bude lépe přijata
než (obětí) dobytka jednoho hříšníka.“²³*

Pozdější kompilatorní Poučení Anch-Schesonki zdůrazňuje něco jiného.
Větou:

*„Udělej dobrý čin a hod' ho doprostřed řeky;
když vyschne, nalezneš ho.“²⁴*

představuje paralelu k Koh 11.1. V kapitole o službě Anch-Schesonki
tradičně opakuje:

*„Služ svému bohu, aby tě chránil.
Služ svým bratřím, abys měl dobrou pověst...
Služ každému člověku, abys byl užitečný.
Služ tvému otci a svojí matce, abys měl úspěch“.*

A konečně se z téhož poučení sdělují tato maxima:

*„Prokazuj dobročinnost tomu, který to potřebuje“ (XII 17)
Nebud' žádostivý, bohatství tak jako tak není žádné bezpečí“ (XII 18).
„Když máš stovce lidí prokázat dobro
A jen jediný z nich to pozná,
Nezmění to ani čárku“ (XIV 9).
Nikdy neříkej: „Prokázal jsem tomuto člověku dobrodiní,
Ale on mi nebyl vděčný“ (XV 5).
„Neexistuje žádné jiné uznání, kromě toho,*

²³ Tamtéž, s. 40.

²⁴ Tamtéž, s. 40.

že člověk prokáže dobrodiní potřebnému“ (XV 6)²⁵.

A konečně je vrcholem významu smyslu Poučení papyru Insinger:

„Kdo živí chudáka, tomu bůh odplatí,
jako kdyby přinesl miliony obětí“ (XVI 13).

„Peníze jsou smyčkou,
Kterou bůh na zemi nastražil pro bezbožného,
Aby se ho každý den bál“ (XV 19).

„Mzda za dobré dílo spočívá v něm samém“ (XXIII 6).²⁶

Při přehledu poučení je zřejmý nezvyklý souzvuk dřívější dobročinnosti a křesťanské diakonie, jako to, v kánonu „Sedm činů tělesného milosrdenství“ se týká motivace, a to i tehdy, když neexistovaly žádné pomocné služby, žádné nemocnice, žádná azylová zařízení (*žádné útulky*), žádné sirotčince nebo zařízení pro chudé, starobince, žádná bratrstva nebo řády milosrdných. Motivuje řádná odměna za práci i spravedlnost při dělbě práce, užitečnost, poslušnost božích příkazů, ale také milosrdenství a boží odměna a láska k němu, to všechno motivuje. Přitom mohou být světská a náboženská hlediska toho co bůh, který je dokonalý prokazuje v ruce boha se takto nacházejícímu nilskému lidu, jen málo rozhodující. V dřívějších dobách jeho dějinného vývoje, zejména ve Střední říši, byly ve hře nepochybně také politické úvahy, jejichž cílem bylo udržet lid v pokoji i v době sucha a vyhnout se tak politickým nepokojům.

To, co poučení mudrců prikazují, bylo také předmětem originálního textu „Horského kázání“ a „Ježíšova zvěstování“, jak to za starých časů chápal sluch charismatických posluchačů. Mnohé obsahové vztahy a paralely mohou být při četbě článků, které následují v této knize, značně podobné křesťanské diakonii. Nejpozději v době Ježíšově existovala ve východním Středomoří jakási nadnárodní moudrost, jejíž začátky pocházejí z Egypta.²⁷

²⁵ Tamtéž, s. 41.

²⁶ LEXA, F. *Obecné mravní nauky staroegyptské: Demotický morální papyrus Leidenský*, Praha: 1926, s. 39-53.

²⁷ Srov. BRUNNER-TRAUT, E. Wohltätigkeit und Armenfürsorge im Alten Ägypten. In SCHÄFER, G., STROM, T. (Hrsg.) *Diakonie – biblische Grundlagen und Orientierungen*. 3. Auflage Heidelberg: Universitätsverlag, 1998, s. 39-42.

Korporativní dobročinnost

Dokud v Egyptě neexistoval žádný společenský organismus, protože chyběly příčné vazby, do té doby nemohla existovat žádná institucionální péče. Přesto však v pozdní době egyptských dějin, nejdříve za Amasise (570-526 př. Kr.) a silněji potom v ptolemajsko-římské době, kdy se již mohl uplatňovat řecký vliv, vznikla instituce korporativních dobročinných zařízení: byla to kultovní společenství. Podobně tomu bylo v Izraeli po kolonizaci země, protože kmeny byly mezi sebou jen volně politicky propojené a svazek národa drželo pohromadě náboženské společenství.

Egyptská kultovní společenství, která v Egyptě vytvářejí první relativně autonomní společnosti uvnitř státní struktury, byly spolky se společnými povinnostmi a právy. K jejich povinnostem patřilo především přijímat nouzi trpící členy a poskytovat jim pomoc před soudem. Uvnitř byla kultovní společenství uspořádána hierarchicky, členové měli v jejich rámci určité funkce, přesto se však stanovy musely každoročně nově schvalovat. Podle morálního kodexu společenství nesměl uvnitř spolku nikdo s nikým bojovat, nikoho pomlouvat, ani svádět ženu jiného člena. Příležitostně se přebíraly také povinnosti mlčení. Jinak byl „mlčící člověk“ ideální postavou egyptského lidu a podle jejich vzoru se také později v naší době inspirovaly západní mlčící řády. Všechna tato pravidla, stejně tak jako pomoc poskytovaná těmito prvními sociálními sjednoceními, platila pouze pro nouzi trpící členy, nikoli již pro jiné Egypt'any.²⁸

1.5 Ustanovení pro chudé

V této podkapitole poukážu na to, jak se v minulosti nejen ve starověkém Egyptě, ale i ve všech státech starověkého východu - Mezopotámii, Izraeli, Indii a Číně dobírali chudí a nuzní svého práva. Moc ve státě je soustředěna v rukou

²⁸ Srov. tamtéž, s. 42-13.

jediného panovníka, zástupce boha. Zbožtžený panovník není nikomu ze své vlády za svoje rozhodnutí odpovědný. Jeho moc se opírá o silné vojsko a početné úřednictvo. Mezi úřednictvem vynikají kněží. Vysoké úřednické funkce velmožů se staly dědičnými, vznikají bohaté, mocné rody. Státní mocenský aparát složil k tomu, aby vůle vládnoucí třídy byla vtělována v zákony, v *právní normy*, aby tyto zákony byly v životě společnosti uskutečňovány.²⁹

Staří Egyptané se řídili psanými *zákony (hepu)*, které byly psány na papyrové svitky, později na svitky kůže. Uchovávali je v královském soudním archívu, kopie měl první ministr ve funkci vrchního soudce země a další kopie byly uloženy u jednotlivých soudních dvorů po celém Egyptě. Po dlouhou dobu se musela egyptologie spokojit jen s četnými zprávami o existenci staroegyptských zákonů. Jan Diodór Sicilský (1. stol. n. l.), tak T. Flavius Clemens Alexandrijský (asi 150 – 215 n. l.) zaznamenali, že staří Egyptané měli psaný zákoník v osmi svitcích. Jeho zákonodárce uvádí Diodóros tradičního zakladatele 1. dynastie Menino. Po rozluštění staroegyptského písma Jean-Francois Champollionem roku 1822 byly brzy známy původní zprávy o staroegyptských zákonech.³⁰

Dosud největším pramenem poznání staroegyptského práva jsou jednak nápisy vytesané do vápencového obložení stěn jednotlivých hrobek nebo namalované na omítce hrobek a nápisy na papyrech. Tak se dovídáme o právních poměrech ze životopisů na stěnách hrobek. Oproti tomu jsou papyry buď přímo *právní dokumenty* (tedy nikoli jejich opisy, jako poslední pořízení pro případ smrti, které nalézáme na stěnách hrobek), *jako smlouvy, soudní záznamy* nebo literární a jiná díla, ze kterých se příležitostně dovídáme o *staroegyptské právní praxi*. Tak ve starověkém Egyptě znali *státní a správní právo, občanské právo hmotné, manželské a rodinné právo, vlastnické právo, služebnosti, závazkové právo, právní úprava práce, právo dědické, občanské právo procesní, trestní právo hmotné a trestní právo procesní*. Vládnoucí třída ve starověkém Egyptě

²⁹ Srov. TUREČEK, J. *Světové dějiny státu a práva ve starověku*. Praha: Orbis, 1963, s. 11.-19.

³⁰ Srov. tamtéž, s. 30-31.

měla ze všech despocií starověku před Římskou říší³¹ nejdokonaleji organizovanou státní správu, jako orgán své moci nad třídou vykořisťovanou.³² Pokusím se objasnit, zdali se právníká ustanovení, která měla napomáhat chudým k právu, byla aristokracií dodržována nebo zdali se sami chudí dobírali svého práva.

V době trvání Nové říše, za vlády Ramesse III., asi 1112 – 1085 př. Kr. dospěla hospodářská dezorganizace tak daleko, že královským dělníkům nebyly vypláceny pravidelně mzdy. Dělníci si vymáhali zadržené mzdy nejprve *žádostmi*, pak *stížnostmi*, *demonstrativními pochody do města* a konečně i *stávkami*. V těchto zlých dobách se střídaly období, v nichž dělnictvo žilo aspoň trochu slušně, s obdobími, kdy dělnictvo opravdu trpělo hladem, kdy hlad pak působil mravní rozklad. Na samém konci Nové říše, za vlády Ramesse XI., asi 1112 – 1085 př. Kr., vyústilo špatné hospodářství v zemi bídu a hlad. Z deníků a ze soudních zápisů se dovídáme, že se krádeží účastnili královští dělníci, ale také úředníci a kněží. Když lidé věděli, že stávky by problém nevyřešily, raději se spojovali s policejními sbory, které hlídaly pohřebiště, a společně *vykrádali* královské hrobky. S policejní mocí si zisk rozdělili. V dobách hladu prostí lidé *kradli* z majetku chrámů potraviny i dobytek, i když věděli, že jim hrozí kruté tresty, někdy i smrt. Také úředníkům byl plat vyplácen v omezené míře nebo jen velmi nepravidelně, tak i oni *brali*, kde se dalo.³³

Mnoho zajímavého o soukromém životě dělníků, jak se oni dobírali svého práva obdržet spravedlivou odměnu za práci, se dovídáme z *deníku vésetského královského pohřebiště*. Např.: roku 29 druhého měsíce, dne 10. Toho dne dělnictvo překročilo opět zdi pohřebiště a řeklo:

„*Jsme již hladovi a ještě osmnácte dní tohoto měsíce má minouti!*“ Přišel písař uzavřené části pohřebiště, oba představení dělníků, oba zástupci a oba dohlížitelé a vyzývali je, řkouce: „*Vraťte*

³¹ TOMŠOVSKÁ, J. Absolventská práce. *Sociální étos starého Egypta jako inspirace biblického sociálního étosu*, Olomouc: CARITAS – VOŠ sociální, obhájená 8. 10. 20088, s. 16.

³² Srov. TUREČEK, J. *Světové dějiny státu a práva ve starověku*. Praha: Orbis, 1963, s. 9-54.

³³ Srov. TUREČEK, J. *Světové dějiny státu a práva ve starověku*. Praha: Orbis, 1963, s. 52. Srov. LEXA, P. *Veřejný život ve starověkém Egyptě I. výklad*. Praha: Nakladatelství československé akademie věd, 1955, s. 187.

se dovnitř!“ A složili těžkou přísahu, řkouce: „*Máme slovo krále – kéž žije a je zdráv a svěží*“ – „ Oni však setrvali celý den na tomto místě a noc strávili na pohřebišti.³⁴

Z deníku je zřejmé, že ne vždy se prostý lid v důsledku hladu dopouštěl násilí, ale vyjednával s královskými vyjednavací a vyčkával na příhodný čas.

Z hieratického papyru britského muzea 10. 052 1/1 – 23 si naopak můžeme vytvořit představu, co lidé v hrobkách kradli a jak se o majetek dělili:

„Toho dne se konal výslech velikých nepřátel, zlodějů, kteří vnikli do velkých hrodek. *Výslech – Co se týká mne, jsem dělník Amónova chrámu. Obyvatelka Města Nesmút přišla ke mně a řekla: , Několik lidí přišlo na to, jak získati chléb. Pojd', budeš jíst s nimi!*‘ *To mi řekla. Našel jsem trubce, cizince Vesperhetnacha, patřícímu Městskému knížeti, pražiče kadidla Šdsechonsa, pražiče kadidla Amonova chrámu Nesamóna, syna zpěváka při obětní desce Hóriho, dohromady 5 osob. Vzali si pro každého 10 debenů stříbra a dali je i mně, dohromady 50 debenů‘* Když byl vyslýchán holí, řekl: *‘Přestaňte, budu mluvit!*‘ *‘Vezír mu řekl: ,Řekni, jak jsi přišel na myšlenku napadati veliké vznešené hrobky?’* Řekl: *‘Byl to Pever, člověk z dělnictva pohřebišť, jež nám ukázal hrobku královy manželky Hebrezety,’* Otázali se ho: *‘V jakém stavu jsi našel hrobku, ke které jsi přišel?’* Odpověděl: *‘Našel jsem ji otevřenou.’* Když byl znovu vyslýchán holí, řekl: *‘Přestaňte, budu mluvit.’* Řekl: *‘S lidmi, kteří byli se mnou, vynesl jsem stříbrnou rakev a stříbrnou a zlatou schránku mumie ven. Rozlámali jsme je a rozdělili jsme si je.’*“³⁵

Toto je přímé vyjádření citace zlodějů, které je zaznamenáno na papyru, aby si mohl čtenář učinit názor, jak se lidé ve starém Egyptě dobírali svého práva, nebyla – li jim vyplácena mzda a byli – li sužováni hladem a jak už ve starověku probíhal soudní proces. Avšak to, jaký soudní proces vynesl konečný verdikt, není možno citovat pro špatnou kvalitu papyru.

Prostý lid také chránily *Haremhebovy zákony* asi 1335 - 1310 př. Kr.:

„*Je – li prostý člověk přepaden násilníkem, je – li obrán o svůj náklad lupičem a jest zbaven majetku, nemají na něm býti vymáhány povinné dávky, když nemá. Nebylo by to dobré, byla by to velká nespravedlnost. Proto nařizuje mé Veličenstvo, aby bylo o něho pečováno*“.³⁶

³⁴ LEXA, P. *Veřejný život ve starověkém Egyptě II. doklady*. Praha: Nakladatelství československé akademie věd, 1955, s. 121.

³⁵ tamtéž, s. 110.

³⁶ Srov. LEXA, P. *Veřejný život ve starověkém Egyptě II. doklady*. Praha: Nakladatelství československé akademie věd, 1955, s. 71.

Z textu je zřejmé, že se i ve starověkém Egyptě vyskytovala násilná přepadení. Poté byli lidé chráněni vrchností a povinné dávky platit nemuseli.

Z demotického³⁷ Leidenského papyru,³⁸ č. 334, o úplném sociálním převratu otroků a chudiny, kdy chudí se stali bohatými a bohatí chudými, citují:

„Svitky zákonů (hepu), patřící soudnímu dvoru, jsou vyhozeny ven a šlape se po nich na perifériích města, kde je chudina trhala na kusy, země se obrátila jako hrncířský kruh, chudí se stali bohatými a bohatí chudými“.³⁹

V době úpadku královské moci, v době velkého sociálního převratu, kdy zanikla Stará říše, se podařilo krále svrhnout a na krátkou dobu zcela podlomit moc otrokářských vykořisťovatelů. Sociální revoluce silně otrásla rolnickým stavem, avšak po revoluci se život rolníků uspořádal podle starého způsobu. Nemáme zpráv o konci sociálního převratu, který líčí papyrus Leidenského muzea, je však jisté, že revoluce byla krvavě potlačena. O tom, že ani za obvyklých poměrů nebylo ve staroegyptské despocii králi snadné udržet si na dlouho moc, svědčí poměrně velmi krátké doby vlády staroegyptských králů.⁴⁰ Život ve starověkém Egyptě se tak po celé období egyptských dějin neměnil; střídala se vláda jednotlivých králů s přechodnými obdobími a společnost si zachovala svoji hierarchii až po konec egyptského státu, které se datuje do roku 30 př. Kr.⁴¹

O tom, že křesťanská morálka má svůj původ v Egyptě, svědčí František Lexa v na stránkách Leidenského morálního papyru:

„Nelze – li přikládati mnoho významu vypravování evangelia sv. Matouše – 2,13-21, že Ježíš strávil své mládí v Egyptě, přece nelze mu upíratí všeho významu. Těmito úvahami dospěl jsem již dávno k myšlence, říká František Lexa, že křesťanská nauka o lásce k bližnímu má svůj původ

³⁷ „Demotický“ znamená „lidový“. PETRÁČKOVÁ, V. a kol. *Akademický slovník cizích slov*. Praha: Academia, 1998, s. 152.

³⁸ Leidenský papyrus se datuje na konec Prvního přechodného období starověkého Egypta–konec Staré říše-10. dynastie, asi 2270 př. Kr. Původní jeho název je Insignrův papyrus, ale protože je od r. 1895 uložen v muzeu v Leidenu, je nazván papyrem Leidenským. LEXA, F. *Obecné mravní nauky staroegyptské, Demotický morální papyrus Leidenský*. Praha: nákladem Filosofické fakulty UK v Praze, 1926, s. 5, 95

³⁹ TUREČEK, J. *Světové dějiny státu a práva ve starověku*. Praha: Orbis, 1963, s. 32.

⁴⁰ Srov. tamtéž, s. 34-52.

⁴¹ TOMŠOVSKÁ, J. Absolventská práce. *Sociální étos starého Egypta jako inspirace biblického sociálního étosu*, Olomouc: CARITAS – VOŠ sociální, obhájená 8. 10. 20088, s. 16.

v náboženském názoru krále Achnatona,⁴² ale k tomu, abych se odvážil tuto domněnku vyslovit, scházel mi názor, že nábožeský názor Achnatenův se udržel až do křesťanské éry.⁴³ Tento důležitý doklad jsem našel v Leidenském papyru. V tom tkví kulturně historická důležitost tohoto textu. Není pochybnosti o tom, že ohniskem vývoje křesťanské morálky a dogmatiky byl Egypt a je pravděpodobno, že v Egyptě, na počátku křesťanské éry se objevily i jejich první prvky. Nebyla – li nauka Leidenského papyru jedním z těchto přímých prvků, jistě nebyla od nich neodvislá“⁴⁴.

Z výše uvedeného je zřejmé, že staroegyptský Leidenský papyrus, zaznamenává konkrétní případy sociální situace prostých občanů. Egyptské právní papyry jsou cenné právě proto, že nás informují o tom, jakým způsobem se lidé dobírali svého práva, neboť vrchnost materiální bídu prostého lidu řešila jen okrajově.

1.6 Souhrn

Tato ojedinělá studie německé autorky Emmy Brunner-Traut: *Dobročinnost a péče o chudé*, zdůraznila obrysy sociálního étosu ve starém Egyptě – odlišnost starověkého Egypta a uspořádání starověké společnosti ve společenském zřízení, hospodářské situaci, způsobu myšlení až po odlišný pojem času. Hierarchie struktury lidu měla na vrcholu krále. Panovníkovi podléhali jeho úředníci a kněží, jakožto jeho delegáti. Čím byl kdo blíže u krále, tím byla jeho úcta vyšší. Tam, kde chyběly společenské příčné vazby, kde nebyly nějaké náhražky domova, nemocnice nebo internáty, žil chudý člověk odkázán na dobrovolnou péči krále a jeho správy. Jinak se stal starověký Egyptan podle hierarchického řádu tulákem bez domova a žil ve strachu. K základním potřebám patřily jídlo, pití, oblečení

⁴² Král Achnaton. (Amenhotep IV.) 1580 – 1090 př. Kr. vešel do dějin tím, že upřel Bohu Amonovi, stejně jako všem ostatním bohům, jež nectil, božství. Jedinou výjimkou byl bůh slunce, nebo také samo slunce-Aton, jehož prohlásil za jediného boha. Achnaton je tudíž pokládán za zakladatele monoteismu. Absolventská práce, nazvaná *Sociální étos starého Egypta jako inspirace biblického sociálního étosu*, obhájená 8. 10. 2008, s. 14.

⁴³ Písmo řeckého nápisu na Leidenském papyru se paleograficky shoduje s řeckým písmem užívaným v Egyptě v prvních desetiletích prvního století po Kristu. Písmo demotického textu paleografického hlediska neodporuje tomuto odhadu. LEXA, F. *Obecné mravní nauky staroegyptské, Demotický morální papyrus Leidenský*. Praha: nákladem Filosofické fakulty UK v Praze, 1926, s. 6.

⁴⁴ LEXA, F. *Obecné mravní nauky staroegyptské, Demotický morální papyrus Leidenský*. Praha: nákladem Filosofické fakulty UK v Praze, 1926, s. 96-97.

a to, co je charakteristické pro Egypt – loďka. Komu chyběly tyto základní potřeby, patřil k chudým.

S vědomím své vlastní bezmoci se lidé utíkali k různým božstvům. Mimořádnému uctívání se těšil bůh Slunce Aton, jako největší dobrodinec všeho, co existuje. V celé době egyptských dějin ujišťují odpovědní lidé o své dobročinnosti vůči chudým – dobročinnost zvětčňovali na svých sochách, stýlkách a na stěnách hrobek. Důležitou roli ve starověkém Egyptě měly rady do života - *Učení Amenemheta, Poučení pro krále Merikaré.*

Sama povaha písemných památek starého Egypta příliš často zabraňuje vyjasnění hospodářských a sociálních podmínek. Poznání většinou vychází z obrazů a nápisů v hrobkách hodnostářů, ze kterých je zřejmé, že na jejich ráz měli vliv zadavatelé neboť ti měli především zájem na zobrazení prací, které pro ně nebo pod jejich vedením a často osobním dohledem vykonávali právě jejich poddaní. Proto se z nich nedovídáme téměř nic o lidech, kteří se vymykali jejich přímé pravomoci.⁴⁵

⁴⁵ Srov. LEXA, P. *Veřejný život ve starověkém Egyptě II. doklady.* Praha: Nakladatelství československé akademie věd, 1955, s. 210-211.

2 STOPY A DOKLADY SOCIÁLNÍHO ÉTOSU STARÉHO EGYPTA VE STARÉM ZÁKONĚ

Cílem této kapitoly je zodpovědět otázku, zda existuje souvislost či podobnost mezi *sociálním étosem starého Egypta a Starého zákona*? Právě život Izraelitů a Egyptanů je tím rozhodujícím kritériem, kde tyto dvě kultury žily nejenom vedle sebe, avšak některé kmeny, např. Jakobovy žily přímo v Egyptě. Zde vyvstává hypotéza, jestli a do jaké míry sociální étos Starého zákona podléhal egyptským vlivům a zdali, popřípadě kde se tyto vlivy ve Starém zákoně projeví a jak je eventuálně mohu doložit? Tak budu hledat *stopy* staroegyptské praktické životní a sociální moudrosti, postoje a normy, zda se shodují se starozákonní moudrostí. Pokusím se o analýzu písemných *dokladů*, které se týkají sociálního cítění s chudými, čili trpícími nebo pomocí ve velmi širokém smyslu, která zahrnuje tělesnou, sociální, psychickou a duchovní dimenzi v kontextu starého Egypta a Starého zákona. Pramenem mého poznání, ze kterého budu získávat poznatky, jsou přímé egyptské překlady, které porovnám se základními výroky ve Starém zákoně.

2.1 Moudrost starého Egypta a moudrost ve Starém zákoně

Po prostudování přímých překladů mnohých staroegyptských pramenů mohu konstatovat, že největší množství odhalených svědectví staroegyptského písemnictví jsou knihy dávající rady do života, *obecné mravní nauky*⁴⁶ (egyptsky *sójet*). Pojednám o egyptské moudrosti v *mravní nauce* Amenemheta, která se nápadně podobá Šalamounově⁴⁷ *knize Přísloví* (hebrejsky *mišlé*) ve Starém

⁴⁶ O mravních naukách věrohodně pojednává absolventská práce, nazvaná *Sociální étos starého Egypta jako inspirace biblického sociálního étosu*, obhájená 8. 10. 2008, s. 36-38.

⁴⁷ O jedné sbírce Šalamounově se dovídáme, že ji: „sebrali mužové krále Chizikijáše“, asi 700 př. Kr. Je tu patrně závažný náznak toho, že v knize obsažená přísloví pocházejí z doby královské, tedy předexilní, ačkoli jiné oddíly,

zákoně, kde se moudrost objevuje nejvíce. Kniha Přísloví má v mé bakalářské práci mimořádný význam. Je totiž kritériem v porovnání s morálními Amenemhetovými výroky k přístupu k slabým a trpícím ve sterém Egyptě. Je rovněž nejstarší památkou izraelského mudrosloví.⁴⁸ Tak budu moci porovnat historické výroky v Bibli s archeologickými poznatky starověkého Egypta a posoudit, zda se tyto dvě kultury navzájem obohacovaly, nebo žily jen tak vedle sebe.

Cituji z 1. kapitoly *Obecných mravních nauk*, kde Amenemhet vyzývá svého syna, aby se řídil jeho naukou, která přináší zdar tomu, kdo jí je poslušný a škodu tomu, kdo ji nedbá:

*„Nastav své uši, naslouchej slovům, která budou vyřčena,
a upni své srdce (tj. mysl) k tomu, abys jim porozuměl,
neboť bude výhodné, jestliže je uložíš do svého nitra;
zlé však bude, když se někdo od nich odvrátí.
Dej jim spočinout v samém nitru svého těla,
aby se stala prahem k tvému srdci,
tak, až dojde k přílivu slov,
aby se stala čepem tvého jazyka.“⁴⁹*

Kniha Přísloví 22, 7-18 Starého zákona praví:

*„Nakloň své ucho, naslouchej mým slovům
a upni své srdce k tomu, abys porozuměl,
neboť bude příjemné, jestliže je uložíš ve svém nitru,
aby byla připevněna jako čep v tvých rtech.“*

V tomto přísloví nacházím téměř doslovné paralely v textu Amenemheta, kdy nauka tohoto staroegyptského autora neposloužila snad jen jako inspirace, ale již na začátku zmíněného textu zcela odpovídá citaci 1. kapitoly

zvláště k. 1-9 nasvědčují tomu, že celek knihy byl uzavřen až po návratu z babylonského zajetí. Snad jen s výjimkou doby Šalamounovy stáli v Izraeli v popředí proroci jako přímí zvěstovatelé vůle Hospodinovy, a teprve poměrně pozdě, nejspíše až od 3. stol. př. Kr., se začíná uplatňovat literatura mudroslovná i ve všedním životě. BIBLE, *Písmo svaté Starého a Nového zákona*. Ekumenický překlad, Praha: Česká biblická společnost 1993, s. 585.

⁴⁸ BIBLE, *Písmo svaté Starého a Nového zákona*. Ekumenický překlad, Praha: Česká biblická společnost, 1993, s. 585.

⁴⁹ LEXA, F. *Obecné mravní nauky staroegyptské: Nauky Antova a Amenemhetova*. Praha: 1929, s. 38.

Amenemhetova díla. V obou textech je přesvědčivě formulován úspěch tomu, kdo je poslušný. Rozdílná je míra motivace poslušnosti, kdy syn Amenemheta přijímá pokyny a rady svého otce a v knize Přísloví lid naslouchá Božímu hlasu.

Na jiném místě Amenemhet poukazuje na majetek získaný neprávem, ze kterého žádná hojnost nikomu nepřibude:

*„Neraduj se z bohatství, získaného bezprávím,
nezůstane ani přes noc u tebe“.⁵⁰*

Výrok v knize Přísloví 23,4 také varuje před spoléháním se na majetek a má předlohu u tohoto staroegyptského autora:

*„Neštví se za bohatstvím,
z vlastního rozumu toto zanech,
jen letmo na ně pohlédneš, už není“!*

Ve II. kapitole Amenemhet varuje před špatnými činy:

*„Střes se okrást i chudáka žijícího v nedostatku
a být nemilosrdný k slabému“!⁵¹*

Starý zákon v Přísloví 14,31 přijímá důležitou charitativní zásadu, když přikazuje:

*„Kdo utiskuje nuzného, tupí toho, kdo ho učinil,
kdežto ctí ho ten, kdo se nad ubožákem slitovává“.*

Z výše uvedeného textu je přesvědčivě formulován sociální soucit s chudými a nuznými, jak v díle Ameneheta, tak v knize Přísloví. Zde nacházím doklad egyptských vlivů, které se projevíly ve Starém zákoně ovšem s rozdílnou motivací, jak je patrné právě na této citaci.

⁵⁰ LEXA, F. *Obecné mravní nauky staroegyptské: Nauky Antova a Amenemhetova*. Praha: 1929, s. 41.

⁵¹ Tamtéž, s. 38.

Citací, ve kterých se staroegyptská moudrost shoduje s mnohými postuláty křesťanské morálky, jak je známe z Bible, je více. To, že se objevují prvně v Egyptě, je zřejmé, protože právě zde se jejich potřeba projevila nejvíce a většina děl ostatních národů Předního východu je mladšího data.⁵²

V závěru této podkapitoly se pokusím objasnit, v čem tkví sociálně kulturně historický význam Amenemhetovy nauky a jak se jednotlivé výroky Amenemheta shodují s výpověďmi v Šalamounově knize Přísloví. Mnohokrát bylo vysloveno mínění, že egyptské mravní nauky se podobají hebrejským, ale v diskusi se došlo jen k tomu, že tato podoba je pouze zdánlivá, že tu a tam prosté příbuzné myšlenky jsou vyjádřeny stejnou formou. Konečný závěr však nebyl vysloven. Až v r. 1924 Erman dospěl k názoru, že právě v nauce Amenemheta se nachází řada míst, jejichž shoda s příslušnými místy knihy Přísloví vylučuje náhodu a líčí, jak zřejmě k této transportaci došlo. Uvádí devět míst, v nichž se vyskytují i shody slovní, a šest míst shodných jen myšlenkově. Nakonec Erman vyslovuje přesvědčení, že nauka Amenemheta je pramenem Šalamounovy knihy přísloví. Také F. Lexa se ztotožňuje s názorem o společném mezinárodním panorientálním původu veškeré literatury přísloví, která postrádá veškeré pravděpodobnosti a že pravděpodobnost Ermanova názoru je velice blízká jistotě.⁵³

S výsledky poznání Ermana a F. Lexy se ztotožňuje také výklad ke Starému zákonu, který je pozdějšího data:

Výzva v Př 22,17 zřetelně naznačuje, že tu začíná nový soubor Přísloví. Tento oddíl přísloví je pokládán za upravený ohlas egyptské moudrosti Amenemhetovy. Lze předpokládat, že egyptská mudroslovná literatura si našla vstup do Izraele už v době Šalamounově. Z téže doby pochází nauka Amenemhetova. Její některé části nacházíme v tomto díle téměř v doslovném znění. Izraelský redaktor však nepřijímal svou předlohu otrocky. Vybral z ní jen část upravil pro potřeby

⁵² Srov ŽÁBA, Z. *Tesáno do kamene, psáno na papyrus*. Praha: Svoboda, 1968, s. 60-61.

⁵³ Vysvětlení, jak se transportovaly myšlenky z díla Amenemheta bohužel v tomto výkladu postrádám. LEXA, F. *Obečné mravní nauky staroegyptské: Nauky Antova a Amenemhetova*. Praha: 1929, s. 87. A. Erman v článku *Eine ägyptische Quelle der „Sprüche Salamos“* v *Sinzungerschte der Preubischen Akademie der Wissenschaften*, 1924, s. 86-93 tuto domněnku vyslovuje, ale tento literární pramen v ČR není k dosažení.

a situaci svého lidu a doplnil vlastními dodatky (např. Př 22,26n). Nejde tedy o pouhý import egyptské moudrosti, ale o tvořivou konfrontaci“.⁵⁴

Staroegyptská nejenom sociální moudrost byla „cestou života“ tj. cestou ke zdaru a štěstí, viděno z hlediska státních zájmů. Bohové odměňovali ty, kteří se zákony řídili, a trestali jejich přestupníky. Mudrosloví dosáhlo v Egyptě takového rozšíření a uznání, že zde už zřejmě nebylo místa pro činnost proroků, jak je známe z prostředí Izraele, o kterém pojednám v následující kapitole.⁵⁵

Izraelské mudrosloví bylo ovlivněno myšlením okolního světa, přesto v posledku vychází z vlastních náboženských kořenů. Tváří v tvář Bohu si člověk uvědomuje svoji omezenost. Právě tím izraelská moudrost vysoce převyšuje moudrost nejen své doby, nýbrž moudrost všech dob.⁵⁶ Pravá moudrost je od Boha, který dává člověku srdce schopné rozlišovat mezi dobrem a zlem (Srov. 1 Král 3,9).

2.2 Soucit vrchnosti s chudými ve starém Egyptě a Boží pomoc ve Starém zákoně

Na začátku této podkapitoly si kladu otázku, zda - li sociální étos ve starověkém Egyptě mohl posloužit jako inspirace sociálního étosu ve Starém zákoně a zda – li se jedná o soucit nebo skutečnou pomoc trpícím. Tak budu hledat stopy sociálního étosu staroegyptského v porovnání s Hospodinovými zákony ve Starém zákoně.

Náboženství a dogma faraonova božství přispívalo k utváření struktury staroegyptské civilizace. Stvořitel byl i zároveň prvním králem,⁵⁷ předal tuto moc svému synovi a následníkovi, prvnímu faraonovi, polobožskému vládci, obvykle muži, nástupci z vládnoucí dynastie. Staří Egyptané věřili, že královská moc

⁵⁴ Srov. Starozákonní překladatelská komise. *Výklady ke Starému zákonu III.: Knihy naučné*. 1. vyd. Praha: Karmelitánské nakladatelství, 1998, s. 666.

⁵⁵ BIBLE, *Písmo svaté Starého a Nového zákona*. Ekumenický překlad, Praha: Česká biblická společnost, 1993, s. 585.

⁵⁶ Srov. FLOSSMANN, K. *Moudrost ve Starém zákoně*, Praha: 1989, s. 262.

⁵⁷ Srov. ELIADE, M. *Dějiny náboženského myšlení I*. Praha: Oikumené, 1997, s. 95.

existovala od počátku světa. Faraon byl nesmrtelný, jeho smrt pouze znamenala přemístění na nebesa.⁵⁸ V představě starých Egyptanů to byl bůh a člověk. Spojení těchto dvou podstat – božské a lidské v jedné osobě si Egyptané představovali tak, že král byl jen člověkem od svého narození až do své korunovace. Při korunovačních obřadech se do něj vtělil duch boha Hóra.⁵⁹ Egyptský král byl nejzpůsobnějším prostředníkem mezi lidmi a bohy, a proto jediným skutečným knězem.⁶⁰

Několik příkladů sociální pomoci ve starém Egyptě: tak např. král poslední 20. dynastie Nové říše Haremheb se pokusil svými zákony ulehčit těžký život rolníků, kteří byli vydáváni na milost a nemilost úřednictva a vojska:

„Zhotoví-li si prostý člověk člun s plachtou, aby mohl sloužit králi, kéž žije, je zdrav a svěží! [a dovážeti v něm povinné dávky pro pivovar a kuchyni krále, a někdo ho oloupí o člun s nákladem určeným za] povinnou dávku, takže je zbaven svého majetku a připraven o výtěžek usilovné práce, [je to zločin] a Mé Veličenstvo je potrestá podle svého dobrého plánu“.⁶¹

Společně s dalšími výzvami správného jednání, někteří bohatí statkáři, poskytovali ochranu, obživu a pomoc spoluobčanům trpícím nouzí:

„Chránil jsem slabého proti silnému, svůj dům jsem učinil pevností pro ty, kteří se v den vzpoury báli. Byl jsem chůvou a ošetřovatelkou všem, kdo přišli nemocni, až do jejich vyléčení. Dal jsem oděv každému, kdo přišel nahý, chléb hladovému, pivo tomu, kdo přišel žízniv“.⁶²

Když pohlédnu na takovou dobročinnost z hlediska jejího příjemce, znamená přijetí přístřeší, lékařské pomoci i přijmutí oděvu a obživy jako nezbytný základ sociální existence trpícího ve starém Egyptě. Touto sociální pomocí projevoval král a jeho správa, jako zástupce božstev na zemi svoji sociální pomoc chudým.

⁵⁸ Srov. ELIADE, M., *Dějiny náboženského myšlení II*. Praha: Oikumené, 1997, s. 90–95.

⁵⁹ Srov. LEXA, P. *Veřejný život ve starověkém Egyptě I*. výklad. Praha: Nakladatelství československé akademie věd, 1955, s. 64.

⁶⁰ Srov. LEXA, P. *Veřejný život ve starověkém Egyptě I*. výklad. Praha: Nakladatelství československé akademie věd, 1955, s. 99.

⁶¹ LEXA, P. *Veřejný život ve starověkém Egyptě II*. doklady. Praha: Nakladatelství československé akademie věd, 1955, s. 70–71.

⁶² Tamtéž, s. 30.

Naproti tomu ve Starém zákoně je především zdůrazněno právo těch, kteří nemají lidské zastánce. Jsou to *vdovy, sirotci a hosté*.⁶³

„(...) Bůh veliký a všemocný, všemohoucí a vzbuzující bázeň, který nebere ohled na osobu a nepřijímá úplatek, ale zjednává právo sirotku a vdově, miluje hosta a dává mu chléb a šat. Milujte tedy hosta, neboť jste byli hosty v egyptské zemi.“ (Deu 10,17-19)

Boží zákon určuje a vymezuje i vztahy bohatých zaměstnavatelů a chudých nádeníků (Srov. Lv 19,13). V Izraeli musí být chudák chráněn zákonem před zvlí bohatých a mocných. Sociální vztahy v Izraeli se vůbec zakládají na bázni před Bohem. Chudým bezzemkům patří všechno, co zbude po žních na poli nebo po vinobraní na vinici.⁶⁴

„Když budeš sklízet ze svého pole a zapomeneš na poli snop, nevrátíš se pro něj. Bude patřit bezdomovci, sirotku a vdově, aby ti Hospodin, tvůj Bůh, požehnal při každé práci tvých rukou. Když oklátíš plody ze své olivy, nebudeš ještě setřásat zbylé. Ty budou patřit bezdomovci, sirotku a vdově. Když budeš na vinici sbírat hrozny, nebudeš po sobě paběrkovat. Bude to patřit bezdomovci, sirotku a vdově.“ (Deu 24,19-21)

Každý třetí rok Izraelité odevzdávali mimořádné desátky. Desetina úrod a výnosů patří v tomto případě nejen svatyni a jejím služebníkům, nýbrž i chudým a bezzemkům, cizincům, sirotkům a vdovám, kdy bůh živí ze svého nejen kmen Lévi, ale pečuje i o život hostů a domácích chudých.⁶⁵

„Když pak třetího roku, v roce desátků, odvedeš všechny desátky ze své úrody a dáš je lévijci, bezdomovci, sirotku a vdově, aby jedli v tvých branách a nasýtily se, řekneš před Hospodinem, svým Bohem: „Vynesl jsem z domu, co bylo svaté, a dal jsem to lévijci a bezdomovci, sirotku a vdově, zcela podle tvého příkazu, který jsi mi dal. Nepřestoupil jsem ani neopomenul žádné z tvých přikázání.““ (Deu 26,12-13)

⁶³ Srov. Starozákonní překladatelská komise. *Výklady ke Starému zákonu*. 1. vyd. Praha: Karmelitánské nakladatelství, 1990, s. 517-518.

⁶⁴ Srov. tamtéž, s. 518.

⁶⁵ Srov. tamtéž, s. 562-563.

Bůh rozhání svou mocí všechny, kdo se mu stavějí do cesty. Zastává se bezbranných a utlačovaných, osamělých a zajatých, sirotků a vdov.⁶⁶

„Toto praví Hospodin: Uplatňujte právo a spravedlnost, vysvobozujte oloupeného z rukou utiskovatele, netýrejte bezdomovce, sirotka a vdovu, nedopouštějte se násilí, neprolévejte na tomto místě nevinnou krev.“ (Jr 22,3)

Hospodin miluje spravedlivé, ujímá se osamělých vdov a sirotků, nepřestává být Otcem opuštěných a potřebných.⁶⁷

„Hospodin ochraňuje ty, kdo jsou bez domova, ujímá se sirotka i vdovy, svévolným však mate cestu.“ (Ž 146,9)

U Joba nebylo potřebného, kdo by u něj nenalezl pomoc, byl znám svou spravedlností a dobročinností. V první řadě jsou jmenováni ti, jichž se Zákon ujímal výslovně.⁶⁸

„(...) že jsem utištěného zachránil, když volal o pomoc, i sirotka, který neměl, kdo by mu pomohl.“ (Job 29,12)

Také žalmista se obrací o pomoc ke svému Bohu. Pozvednutím ruky připomíná Hospodinův zásah proti Egyptu (Ex 15,6-12) při odchodu Izraele.⁶⁹

„Ty však vidíš trápení a hoře. Shlédneš a vše vezmeš do svých rukou. Bezbranný se spoléhá na tebe, sirotkovi poskytuješ pomoc.“ (Ž 10,14)

V posledním verši vidí žalmista Boha jako soudce soudců. Tím se obsah soudního jednání neodvolatelně zaměřuje na mocnáře a mocnosti tohoto světa. Úkolem soudců je zjednat spravedlnost slabým a nemajetným, pokorným

⁶⁶ Srov. Starozákonní překladatelská komise. *Výklady ke Starému zákonu IV: Knihy prorocké*. 1. vyd. Praha: Karmelitánské nakladatelství, 1998, s. 575.

⁶⁷ Srov. Starozákonní překladatelská komise. *Výklady ke Starému zákonu III.: Knihy naučné*. 1. vyd. Praha: Karmelitánské nakladatelství, 1998, s. 309.

⁶⁸ Srov. tamtéž, s. 171.

⁶⁹ Srov. tamtéž, s. 265.

a poníženým, dbát, aby nebyli utiskováni svévolníky, těmi, kdo mají v rukou bohatství a jiné prostředky moci.⁷⁰

„Dopomozte nuznému a sirotkovi k právu, poníženému a chudému zjednejte spravedlnost, pomozte vyváznout nuznému ubožáku, svévolným ho vytrhněte z rukou!“ (Ž 82,3-4)

Ve Starém zákoně právě vdovy, sirotci, hladoví, utiskovaní a cizinci tvoří Boží lid, jež důvěrou v Boha překonávají úzkost života. Hospodin se tak stává Otcem opuštěných a potřebných.

O skutečích milosrdenstvích, které můžeme nazvat *tělesným milosrdenstvím*,⁷¹ mluví v 58,7 Izajáš:

„Cožpak nemáš lámat svůj chléb hladovému, přijímat do domu utištěné, ty, kdo jsou bez přístřeší? Vidíš-li nahého, obléknout ho, nebýt netečný k vlastní krvi?“

Na jiném místě statečný Odéd se čtyřmi efrajimskými předáky docílí, že zajatci byli nejenom propuštěni, nýbrž i oblečeni ze získané kořisti, napojeni, ošetřeni a na oslech dopraveni do Jericha. Milosrdenství je víc než vojenský úspěch (srov. Oz 6,6), ano, víc než úspěch vůbec. Zde vyvstane na mysl Ježíšovo podobenství o milosrdném Samaritánovi, který v mnohém připomíná právě Odéda (Luk 10,25-37; Mt 5,7.9.21n.43nn).⁷²

„Tu povstali muži uvedení jménem, ujali se zajatců a ze získané kořisti oblékli všechny nahé. Oblékli je a obuli, dali jim najíst a napít, ošetřili je a všechny, kdo únavou klesali, dopravili na oslech a převedli do Jericha, Palmového města, k jejich bratrům.“ (2Ch28,15)

Důvěra v Hospodina vede Izajáše k následujícím výrokům:

⁷⁰ Srov. Starozákonní překladatelská komise. *Výklady ke Starému zákonu III: Knihy naučné*. 1. vyd. Praha: Karmelitánské nakladatelství, 1998, s. 434.

⁷¹ O skutečích tělesného milosrdenství bude pojednáno v následující Novozákonní kapitole *Následování Ježíše skutky tělesného a duchovního milosrdenství*, s. 60-63.

⁷² Srov. Starozákonní překladatelská komise. *Výklady ke Starému zákonu II: Knihy výpravné*. 1. vyd. Praha: Karmelitánské nakladatelství, 1996, s. 619.

„Ale jeho obchodní zisk a jeho nevěstčí mzda se stanou svatým majetkem Hospodinovým. Nebudou uloženy ani uschovány; jeho obchodní zisk bude patřit těm, kteří přebývají před tváří Hospodinovou, aby se dosyta najedli a dobře oblékli.“ (Isa23,18)

Krátká rekapitulace této podkapitoly. Zatímco mocní a bohatí ve Starém Egyptě důvěřují ve své vlivné postavení, ve svůj majetek a snaží se o své zajištění a také o fungování státu pouze řádnými politickými a ekonomickými zákony, tedy sociální pomocí ve prospěch chudých, lidé chudí a bezmocní se často svého práva dovolat nemohou a spoléhají na pomoc krále – boha.

Naproti tomu ve Starém zákoně uctívá bázeň před Hospodinem v sobě zahrnuje úctu k bližnímu. Tento rys prostupuje celou Biblií. Naděje chudých (‘anawím) spočívá jen a jen v Bohu.⁷³ Hospodin je svrchovaný Pán, dává se svému lidu cele a činí to z lásky. Je tím výrazně odlišen od bohů a pánů ve starém Egyptě.⁷⁴

2.3 Přízeň bohů k chudému ve starém Egyptě a Boží láska k vyvolenému národu ve Starém zákoně

Cílem této podkapitoly je posoudit dosah pomoci chudému, řešení nedostatku, rozdíly v pomoci a zda – li se nějak shoduje přízeň bohů k chudému ve starém Egyptě s Boží láskou k vyvolenému národu ve Starém zákoně.

Náboženství ve starověkém Egyptě mělo významnou úlohu. *Kult božstev a panovníků* patřil k nejvýznamnějším projevům náboženského života. Základem kultu bylo uspokojování potřeb božstva v rámci uchování řádu (Matt), ale i v *očekávání podpory a pomoci*. Předmětem kultu byla podoba (nejčastěji socha) božstva nebo panovníka. Důležitou úlohu měl zádušní kult, jehož význam pro starověké Egyptany vyplýval z pojetí smrti jako pouhé změny bytí. Posmrtná

⁷³ Srov. KOPPOVÁ, J. *Izraelští proroci*. Kostelní Vydří: 2001, s. 86-87.

⁷⁴ Srov. Starozákonní překladatelská komise. *Výklady ke Starému zákonu*. 1. vyd. Praha: Karmelitánské nakladatelství, 1990, s. 517-518.

existence navazovala na pozemský život se všemi jeho aspekty správného života na zemi. Proto se z archeologických a písemných pramenů dovídáme o tom, jak se staví božstva, bůh král i svrchovaní lidé k potřebným ve starém Egyptě.⁷⁵

Nápis z hrobky ve starověkém Egyptě vysokého státního úředníka zemědělství Amenemheta z 12. dynastie vypovídá o tom, že v období neúrody nevybíral nedoplatky z polních daní:

„Byl jsem přívětivý, pěstující lásku, vládce, kterého miluje jeho město. Každého roku, kdy se odváděla dávka z dobytka, dopravil jsem všechny jejich dávky do královského paláce. Není občanské dcery, které bych byl zneužil, není vdovy, kterou bych byl vykořisťoval, není polního dělníka, jehož bych potrestal, není pastýře, jehož bych byl odehnal. Nebylo nuzného v mém okolí, nebylo hladového za mé doby. Vdově jsem dal jako té, která měla manžela. Nedával jsem přednost vznešenému před prostým, nevybíral jsem nedoplatky polních daní.“⁷⁶

v Textech rakví Sluneční božstvo mluví k mrtvým:

„Opakuji vám čtyři dobré skutky, které jsem učinil...:

*Stvořil jsem vítr ze čtyř stran nebe,
aby každý člověk mohl za svého života dýchat.
To je (první) z oněch dobrých činů.*

*Stvořil jsem nilskou záplavu,
aby nepatrný člověk měl z ní týž užitek i práva jako vysoce postavený.
To je (druhý) z oněch dobrých činů.*

*Stvořil jsem každého člověka rovným druhému.
Jejich vlastní mysl však porušila, co jsem přikázal, nežádal jsem,
aby konali zlo.
To je (třetí) z oněch dobrých činů.*

*Způsobil jsem, aby jejich mysl nezapomněla na onen svět,
aby oběti mohly být předkládány bohům jednotlivých krajů.
To je (čtvrtý) z oněch dobrých činů.“⁷⁷*

⁷⁵ Srov. VERNER, M., BAREŠ, L. a VACHALA, B. *Encyklopedie starověkého Egypta*. Praha: Libri, 2002, s. 268 - 268.

⁷⁶ Srov. LEXA, P. *Veřejný život ve starověkém Egyptě II. doklady*. Praha: Nakladatelství československé akademie věd, 1955, s. 37.

⁷⁷ ŽÁBA, Z. *Tesáno do kamene, psáno na papyrus*. Praha: Svoboda, 1968, s. 169-170.

Egyptské božstvo zde odmítá zodpovědnost za sociální nespravedlnost, kterou si lidé způsobili sami. Text je třeba chápat jako odpověď vykořisťovaných na tvrzení utlačovatelů, kteří argumentovali názorem, že rozdíly mezi lidmi nemohou zrušit, protože jsou příkazem bohů.⁷⁸

Výše uvedený text má nepochybně vést k jisté sociální vnímavosti.

Naproti tomu Izrael byl *první Boží láskou*, z něho se kdysi Bůh radoval a byl jím nadšen:

„Jak hrozny na poušti našel jsem Izraele, jako první plody fíkovníku, ty nejranější, spatřil jsem vaše otce“ (Srov. Oz. 9,10).

Ale Izrael porušil věrnost. Nezapomenutelnými slovy líčí 11. kapitola něžnou Boží lásku k Izraeli a její odmítnutí lidem:

„Když byl Izrael mládenečkem, zamiloval jsem si ho, zavolal jsem svého syna z Egypta. Proroci je volali, oni se však od nich odvraceli, obětovali baalům, pálili kadidlo tesaným modlám. Ačkoli jsem naučil Efrajima chodit, on na své rámě bral modly. Nepoznali, že já jsem je uzdravoval. Provázkou lidskými jsem je táhl, provazy milování, byl jsem jako ti, kdo jim nadlehčují jho, když jsem se k němu nakláněl a krmil jej.“ (Oz 11,1)

Na samém začátku knihy Exodus se Izrael, který se tu poprvé objevuje jako lid (Srov. Ex 1,9), nachází v Egyptě. Pobyt Izraele v Egyptě je základním prvkem podání, který je zachycen na mnoha místech Starého zákona, kdy pobyt zde není pokládán jako za samostatnou epochu izraelských dějin. Je to čas poroby, který volá po osvobození. Podle starozákonního líčení Izraelité usilovně směřují do země, kterou jim Bůh zaslíbil, aby ji přijal do vlastnictví.⁷⁹

Předkové Izraele nejsou trvale usazeni v zemi, kde se odehrává největší část starozákonních vyprávění. Jákobovi synové musejí v době hladomoru zemi opustit, odcházejí do Egypta. Žijí v sociálně a právně nezajištěné situaci uprostřed cizího národa. Jsou utlačováni, vykořisťováni, ale pod Mojžíšovým vedením mohou z Egypta za dramatických okolností, pravděpodobně za vlády

⁷⁸ Srov. tamtéž, s. 169-170.

⁷⁹ Srov. RENDTORFF, R. *Hebrejská bible a dějiny*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 1996, s. 27-42.

Ramsese II. (1290 – 1224 př. Kr.) odejít. Čtyřicet let pak bloudí pouští, přitom se jim na Sinaji zjeví jejich Bůh Hospodin a oznámí jim své příkazy a po mnoha strádání vede jejich cesta až k hranicím zaslíbené země, kde jim Mojžíš, jako svoji poslední vůli znovu sdělí Boží příkazy, podle nichž mají ve vyvolené zemi napříště žít. Vyvedení z egyptského otroctví, *exodus*, se často a nejrůznějším způsobem označuje jako základní akt záchrany, který Hospodin prokázal Izraeli. (Srov. Ex 20,2; Oz 12,10; 13,4; Iz 51,9n).⁸⁰ Hospodin slibuje svou záchranu a Zaslíbenou zemi Izrael. Ten se zavazuje, že bude dodržovat smluvní Zákon, jehož jádrem je *Desatero přikázání, Dekalog, deset slov*. Tato zkušenost exodu je základem sebevědomí Izraele až dodnes, vždyť Izrael je ten národ, který vyvedl Bůh z egyptského otroctví na svobodu. Zatímco velmoci středního východu a Egypt upadají, Izrael politicky vzkvétá.⁸¹

Z výše uvedeného je zřejmý vztah Boha k člověku, kdy Bůh stojí na straně utlačovaných. Ve Starém zákoně je písemně zachycena náboženská zkušenost izraelského národa v předkřesťanské době. Izrael neuctívá ani přírodní ani lokální božstva, nýbrž jen jednoho jediného Boha, Pána nad celým stvořením. Navzdory Boží přesažené velikosti a neporovnatelnosti je mezi Bohem a Izraelem, jeho vyvoleným lidem, jedinečně důvěrný vztah, vyjádřený uzavřením smlouvy.⁸² Právní systém starozákonního izraelského národa je nesen autoritou, opírá se o svobodné přijetí a stává se součástí přirozeného vztahu k Bohu.⁸³

Starý zákon vyrostl z dějin izraelského národa. Je svědectvím o těchto dějinách a rozmanitým způsobem je zrcadlí, zároveň je také pramenem, z něhož se dozvídáme průběh a souvislosti těchto dějin. Knihy Starého zákona popisují dějiny spásy, jimiž je pozvolna připravován Kristův příchod na svět.⁸⁴ Izrael nestaví svůj sociální étos jen na minulosti, ale opírá ho o živé očekávání budoucnosti v přicházející Boží spáse:

⁸⁰ Srov. RENDTORFF, R. *Hebrejská bible a dějiny*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 1996, s. 21-43.

⁸¹ Srov. KOPPOVÁ, J. *Izraelští proroci*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2001, s. 10-11.

⁸² Srov. KOPPOVÁ, J. *Izraelští proroci*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2001, s. 9-10.

⁸³ Srov. Doležel, J., Bůh na straně chudých – biblické inspirace pro sociální práci. In *Spravedlnost a služba: Sborník vydaný k příležitosti 10. výročí činnosti CARITAS-VOŠ sociální Olomouc*. Olomouc: CARITAS-VOŠs, 2006, s. 73-99.

⁸⁴ Srov. Jan Pavel II., encyklika *Lumen Pentium*, s. 55.

*„Dodržujte právo,
jednejte spravedlivě,
protože má spása se už přiblížila,
už se zjevuje má spravedlnost.
Blaze člověku, který tak jedná.
lidskému synu, který se toho drží
a dbá na to, aby neznesvěcoval den odpočinku,
který se má na pozoru, aby jeho ruka neučinila nic zlého.“
„(...) kdo se pevně drží mé smlouvy,
přivedu na svou svatou horu
a ve svém domě modlitby je obdařím radostí,
jejich oběti zápalní a obětní hody dojdou na mém oltáři zalíbení.
Můj dům se bude nazývat domem modlitby pro všechny národy,
je výrok Panovníka Hospodina,
který shromažďuje zahnané z Izraele (...).“ (Iz 56,1-8)*

Izajáš 61,1-2 vyjadřuje to, jak spojoval Izrael své budoucí naděje s údělem chudých a slabých:

*„Duch panovníka Hospodina je nade mnou.
Hospodin mě pomazal k tomu,
abych nesl radostnou zvěst pokorným,
poslal mě obvázat rány zkroušených srdcem,
vyhlásil zajatcům svobodu a vězňům propuštění,
vyhlásil léto Hospodinovy přízně,
den pomsty našeho Boha,
potěšit všechny truchlící (...).“*

Z textu je slyšet, že se Hospodin ujímá vlády, že přichází *milostivé léto*, kdy měli být v Izraeli propuštěni na svobodu zajatci a otroci a dlužníkům měly být odpuštěny dluhy. Ve středu nového dění jsou pokorní, zkroušení srdcem, zajatci, vězňové, truchlící a ti, kdo mají ducha beznaděje. Těm se dostává potěšení, pomoci a vysvobození, tedy lidem, kteří jsou na úrovni, jež blahoslaví Ježíš (Mt 5,3-10).

2.4 Souhrn

Hledání *moudrosti* je společné pro všechny kultury starého Orientu. Příslušné texty se dochovaly z Egypta i Mezopotámie a Řecka. Jedná se o zcela konkrétní moudrost, která učí člověka *jednat obratně a opatrně a tak se prosadit v životě a vede k vlastnímu prospěchu*. Moudrost představuje spolu s prvními náznaky technických věd důležitou součást tehdejší civilizace.⁸⁵ Docházím k poznání, že se staroegyptská *moudrost*, pod souhrnným egyptským pojmem *matt*, neboli řád, pravda, spravedlnost, to, co je správné a co je nutno zachovávat kýmkoli, blíží starozákonnímu pojmu *bázeň Boží*. Egyptská mudroslovná literatura si našla vstup do Izraele už v době Šalamounově. Erman vyslovuje přesvědčení, že nauka Amenemheta je pramenem Šalamounovy knihy přísloví. Také F. Lexa a Starozákonní překladatelská komise se ztotožňuje s názorem o společném mezinárodním panorientálním původu veškeré literatury přísloví, která postrádá veškeré pravděpodobnosti a že pravděpodobnost Ermanova názoru je velice blízká jistotě. Některé její části se nachází v knize Přísloví téměř v doslovném znění. Nejde však o pouhý import egyptské moudrosti, ale o tvořivou konfrontaci.⁸⁶ Zbývá doložit ještě jeden poznatek – o egyptském vlivu zde nelze pochybovat, neboť král Šalamoun měl za manželku dceru egyptského krále Šešonka I. (950-929 př. Kr.) a styky s Egyptem byly za jeho vlády velice živé.⁸⁷

Právě tyto *stopy* staroegyptské moudrosti se mi podařilo ve Starém zákoně *doložit*. To, že sloužily jako motivace staroegyptské moudrosti do Starého zákona, se zdá být pravdivé, protože právě ve starém Egyptě se jejich potřeba projevila nejvíce a většina děl ostatních národů Předního východu je mladšího data.⁸⁸ Avšak Izraelská poslušnost Zákona se spoléhá na Hospodina a tudíž nemá obdobu v moudrosti egyptské.⁸⁹

⁸⁵ Srov. DUFOUR, X. L., a kol. *Slovník biblické teologie*, Praha: 2003, s. 241.

⁸⁶ Srov. ŽÁBA, Z. *Tesáno do kamene, psáno na papyrus*. Praha: Svoboda, 1968, s. 60-61.

⁸⁷ ŽÁBA, Z. *Tesáno do kamene, psáno na papyrus*. Praha: Svoboda, 1968, s. 161.

⁸⁸ Srov. tamtéž, s. 60-61.

⁸⁹ Srov. Starozákonní překladatelská komise. *Výklady ke Starému zákonu III: Knihy naučné*. 1. vyd. Praha: Karmelitánské nakladatelství, 1998, s. 666.

Kdo prošel zkušeností útlaku a zotročení, nesmí zneužít své svobody a postavení vůči slabým a nezajištěným, to především platí o *vdovách a sirotcích*, kteří postrádají právní ochrany či zastoupení svých mužů nebo otců. Izraelité se měli uchránit pokušení otrokářského vykořisťování druhých tím, že si ustavičně připomínali dobu, kdy sami žili v egyptské porobě. Toto bezpráví se již nikdy nesmí opakovat.⁹⁰ Žádnému národu ve starozákonním Orientu není Boží láska k vyvolenému národu zvěstována s takovým soucitem a vítěznou jistotou, jako k Izraeli. Bůh se ho ujal a vyvolil za svůj lid. Tak vítězí Boží mocná, odpouštějící a trpělivá láska nad zpronevěrou tvrdošíjného lidu.⁹¹

Docházím k poznání, že *sociální étos starého Egypta* se soustředil na zmírnění nerovnováhy mezi bohatými a chudými uvnitř existujícího řádu. Služba sociální pomoci ve starém Egyptě se orientuje především na uspokojení nejnižších lidských potřeb – jídla, pití, oblečení, zachování a fungování státu bez velkých sociálních nepokojů. Právě tyto nejzákladnější lidské potřeby, které řadíme mezi *skutky tělesného milosrdenství*, byly transformovány ze starověkého Egypta do Starého zákona. Avšak hlubší smysl, ten, který udává Starý zákon v uchování a rozhojňování života, v uskutečňování Boží spravedlnosti, vědomí společné zkušenosti Boží záchrany z nouze a útlaku, který vrcholí v přicházejícím Božím království, ten se ve starověkém Egyptě nedá doložit.

Starý zákon svědčí o očekávání Božího příchodu. Je zde nesmírná naděje, založená na tom, co mluvil a činil Bůh Izraele v minulosti - naplnit takový Boží řád, který umožňuje lidem život v plnosti. Starý zákon žije ze zaslíbení, jehož naplnění ještě nezná, je obrácen k budoucnosti, pohlíží tedy na cíl, který jej přesahuje, vždyť sám o sobě by zůstal nenaplněný a je pouze náznakem budoucí skutečnosti. Má opravdový význam jen na základě Božího skutku, který jej ukončí a dovrší a bude v posledku jen Božím zázrakem.⁹² Celý Starý zákon je jediným mohutným svědectvím o Boží lásce a v Novém zákoně je řečeno přímo a bezvýhradně: „Bůh je láska.“ (1J 4,8)

⁹⁰ Srov. tamtéž, s. 285.

⁹¹ Srov. tamtéž, s. 660.

⁹² Srov. ALLMEN, J. J. a kol. *Biblický slovník*. Praha: Kalich, 1987, s. 217.

3 STOPY A DOKLADY SOCIÁLNÍHO ÉTOSU STARÉHO EGYPTA V NOVÉM ZÁKONĚ

V této novozákonní kapitole si chci položit otázku a hledat, zda – li staroegyptský sociální étos nezanechal nějaké stopy na sociální étos Nového zákona. Za tím účelem si ovšem novozákonní étos nejprve zrekonstruuji v těchto obrysech – *příchod Božího království v Ježíšově jednání, pomoc trpícím ve starém Egyptě a v Novém zákoně, soucit vrchnosti k vdovám a sirotkům ve starém Egyptě a Ježíšův příklon k vdovám a sirotkům v Novém zákoně*. Poslední podkapitola, kde budu vyhledávat prvky staroegyptského étosu je nazvaná *Následování Ježíše skutky tělesného a duchovního milosrdenství*. V Novém zákoně působí Ježíš Kristus jako vtělený Boží syn, skrze něj se Bůh sklání k člověku. Nový zákon je dědictvím Starého zákona, v něm se Starý zákon naplňuje, ale mnohem více je dán Ježíšovou osobou a horizontem Božího království. Kristova veřejná činnost byla začátkem toho, co Ježíš konal ve prospěch slabých a trpících v široké paletě pomoci těm, kteří se nalézají v jakékoliv nouzi. Míněni jsou nejenom *chudí a bezvýznamní*, kterým se nedostává prostředků *materiálních a duchovních*, ale všichni, kdo trpí jakoukoli *nouzí*. Jsou to ti, kterým je zvěstována *radostná zvěst příchodu Božího království*. Nový zákon zná také několik výrazů, které můžeme vyjádřit slovem *chudý*, ale které vyjadřují spíše *mírnost*: „Blaze tichým, neboť oni dostanou zemi za dědictví“ (Mt 5,5) a *pokoru*: „Vladaře svrhl z trůnu a ponížené povýšil.“ (Lk 1, 52)⁹³

V rámci Nového zákona budu věnovat pozornost jen látce evangelíí a ne již dalším novozákonním knihám.

⁹³ Srov. DUFOUR. X. L., a kol. *Slovník biblické teologie*. Praha: Academia, 2003, s. 78-79.

3.1 Příchod Božího království v Ježíšově jednání

Ještě dříve, než započnu s hledáním stop sociálního étosu starověkého Egypta v Novém zákoně, považuji za důležité upozornit na ohlašovaný příchod Božího království⁹⁴ v Ježíšově jednání. Ježíšem ohlašované království Otce se projevuje v konkrétním uskutečňování bliženecké lásky. Jsou v něm projeveny sociální implikace vrcholného významu v uskutečnění tělesného a duchovního milosrdenství.⁹⁵ Boží království je svobodný Boží čin, který se projevuje v Ježíšově jednání:

„Já vám udělují království, jako je můj Otec udělil mně, (...).“ (Lk 22,29-30) „Neboj se malé stáde, neboť vašemu Otci se zalíbilo dát vám království.“ (Lk 12,32) „Proto i vy buďte připraveni, neboť syn člověka přijde v hodinu, kdy se nenadějete.““ (Mt 24,44)

Je tedy jisté, že mluví – li Ježíš o Božím království, mluví o něčem, co je posluchačům důvěrně známo. Věc sama není nová, co však nové je a co tvoří vlastní evangelium, totiž dobrou zprávu, kterou Ježíš oznamuje a kterou ukládá hlásat i apoštolům, je ujištění, že se již Boží království v Ježíšově jednání přiblížilo, že čas, který přijít má se naplňuje, uskutečňuje, stává se přítomným atvoří jádro Ježíšova poselství (Srov. Mk 1,15; Mt 3,2; 4,17; 10,7; Lk 10,9-11; 21,31).⁹⁶

Prorok na prahu Nového zákona

Prorocký hlas v Izraeli pomalu umlkal, zbožní vzpomínali na dny proroků a toužebně očekávali nového Božího posla. Je tu prorok! Konečně! Slovo Boží opět zasahuje povolaneého mluvčího - Jana Křtitele.

⁹⁴ Království Boží znamená panování, královskou vládu Boha. Království nebeské, království Otce, království – to jsou různé výrazy pro tutéž novozákonní myšlenku, že Bůh je Král. Jeho kralování má být uznáno nade vším. STAGG, F. *Teologie Nového zákona*. Praha: Helioprint, 1996, s. 110.

⁹⁵ Srov. BEINERT, W. *Slovník katolické dogmatiky*. Olomouc: Matice cyrilometodějská, 1994, s. 143.

⁹⁶ Sov. ALLMEN, J. J. a kol. *Biblický slovník*. Praha: Kalich, 1987, s. 119.

Jan procházel celé okolí Jordánu a hlásal křest a pokání na odpuštění hříchů.⁹⁷

„Čiňte pokání a dejte se pokřtít na odpuštění hříchů,“ (Lk 3,1-3), jak je psáno v knize proroka Izajáše:

„Hlas volajícího na poušti: Připravte cestu Páně, vyrovnejte mu stezky! Každá propast bude zasypana, hory i pahorky budou srovnány; co je křivé, bude přímé, hrbolaté cesty budou rovné; a každý tvor uzří spasení Boží.“ (Lk 3,4-6)

K Janovi přicházely zástupy, aby se od něj daly pokřtít. Jan nazval farizee a saducee „plemeno zmijí“⁹⁸ - nikterak lichotivé oslovení pro ty, kterým tato hrozebná slova platí. Oni si ovšem myslí, že obrácení nepotřebují. Jan však varuje, že původ od Abrahama vůbec nezaručuje, aby byli ušetřeni při budoucím soudu. Jen skutečné obrácení je může ještě zachránit. Soud je bezprostředně před nimi (Srov. Lk 3,9). Nelze ztrácet čas! Mnozí z lidu se otřesení ptají:⁹⁹

„Co máme dělat?“ Jan jim odpovídá: „Kdo má dvoje oblečení, dej tomu, kdo nemá žádné, a kdo má co k jídlu, udělej taky tak.“ Celníkům na tutéž otázku říká: „Nevymáhejte víc, než máte nařízeno“ A vojákům: „Nikomu nečinite násilí, nikoho nevydírejte, spokojte se svým žoldem“ (Srov. Lk 3,11-14).

Jako téměř všichni proroci před ním, tak i Jan bojuje proti hamižnosti a proti každému zneužívání moci. Lidský život má být určován milosrdenstvím, spravedlností a úctou k lidské důstojnosti. Kdo činí něco takového, může se líbit Bohu, ať je jakéhokoliv stavu. Izrael má prahnout po příchodu Boha jako národ svatý a pokorný.

⁹⁷ Srov. Starozákonní překladatelská komise. *Výklady ke Starému zákonu I.: Zákon*. 1. vyd. Praha: Karmelitánské nakladatelství, 1990, s. 204-207.

⁹⁸ Řecký výraz „zmijí“ znamená, že jím osloveni jsou hříchem hluboko „otráveni“, satanem ovlivněni (Srov. Mt 12,34; Jan 8,44).

⁹⁹ Srov. Starozákonní překladatelská komise. *Výklady ke Starému zákonu I.: Zákon*. 1. vyd. Praha: Karmelitánské nakladatelství, 1990, s. 204-207.

Mohutnost Janovy osobnosti vzrušovala celé Judsko. Lidé byli plni očekávání a všichni ve svých myslích uvažovali o Janovi, není – li on snad Mesiáš. Na to Jan všem odpovídá:¹⁰⁰

„Já vás křtím vodou. Přichází však někdo silnější než já; nejsem ani hoden, abych rozvázal řemínek jeho obuvi¹⁰¹; on vás bude křtít Duchem svatým a ohněm“ (Srov Lk 3,15-16).

Nejen těmito slovy Jan Křtitel oznamoval a připravoval Ježíšův příchod. Jan učí, vyzývá k obrácení, vydává svědectví pravdě, je zkoušen, potírán, zajat a brzy nato popraven.

Jan Křtitel je poslední velký prorok Izraele, který je předobrazem Ježíše z Nazareta. Hlásá nejen eschatologický příchod Boží k jeho lidu; on je také jediný prorok, který sám prožije začátek doby poslední a přicházející spásu „spatří“, protože spása má teď lidské jméno; je to osoba - Ježíš Kristus.¹⁰²

3.1.1 Pomoc trpícím ve starém Egyptě a v Novém zákoně

Po Janu Křtiteli přichází Ježíš Kristus. Je zřejmé, že Ježíš je víc než prorok; je totiž *Mesiášem, služebníkem Božím, Synem člověka*. Moc, které se mu dostalo od Otce, je zároveň jeho vlastní jako Syna, který je nade všechny proroky (Žd 1,1).¹⁰³

„Duch panovníka Hospodina je nade mnou. Hospodin mě pomazal k tomu, abych nesl radostnou zvěst¹⁰⁴ pokorným, poslal mě obvázat rány zkroušených srdcem, vyhlásit zajatcům svobodu a vězňům propuštění, vyhlásit léto Hospodinovy přízně, den pomsty našeho Boha, potěšit všechny truchlíci.“ (Iz 61,1-2)

¹⁰⁰ Srov. Starozákonní překladatelská komise. *Výklady ke Starému zákonu I.: Zákon*. 1. vyd. Praha: Karmelitánské nakladatelství, 1990, s. 204-207.

¹⁰¹ Jmenovaná služba tehdy patřila židovským otrokům. Janova podřízenost Ježíši je v evangeliích zdůrazněna, protože až do poloviny 2. stol. existovali mimo křesťanské obce Janovi učedníci, kteří považovali Jana za Mesiáše.

¹⁰² Srov. KOPPOVÁ, J. *Izraelští proroci*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2001, s. 209-210.

¹⁰³ Srov. DUFOUR. X. L., a kol. *Slovník biblické teologie*. Praha: Academia, 2003, s. 384.

¹⁰⁴ Český překlad slova *zvěst* nedokonalě vystihuje jeho původní význam, který znamená hlasatelovo povolání, které zní za bílého dne za zvuku trouby, živé, určité, určené všem, neboť pochází od samého krále. Mělo by být nahrazeno slovem *rozhlášovat*: „*Smrt Páně rozhlášte, dokud on nepřijde*.“ (K 11,26) „Co jsme viděli, to rozhlášíme.“ (1J 1,3) „Ty jdi rozhlášovat Boží království.“ (Luk 9,60) ALLMEN, J. J. a kol. *Biblický slovník*. Praha: Kalich, 1987, s. 113.

Těmito slovy prorok Izajáš ohlašuje onu *radostnou zvěst*, se kterou přichází Ježíš, a tak prorocká slova přichází k naplnění.

To, co Bůh činí, je nabídka spásy, projev lásky ke stvořenému světu a člověku. Bůh nemá nic se souzením a posuzováním, neposílá syna soudit, ale spasit a zachránit všechno stvoření.¹⁰⁵

„Neboť tak Bůh miloval svět, že dal svého jednorozeného syna, aby žádný, kdo v něho věří, nezahynul, ale měl život věčný. Bůh přece neposlal svého Syna na svět, aby svět odsoudil, ale aby svět byl skrze něho spasen.“ (Jan 3,16-17)

V Novém zákoně Ježíš blahoslaví chudé, zvláště jim je určena radostná zvěst Lk 6,20-21:

*„Blaze vám, chudí,
neboť vaše je království Boží.
Blaze vám, kdo nyní hladovíte,
neboť budete nasyceni.
Blaze vám, kdo nyní pláčete,
neboť se budete smát.“*

Ježíš předává své poselství apoštolům:

„Jděte a kažte, že se přiblížilo království nebeské. Nemocné uzdravujte, mrtvé probouzejte k životu, malomocné očišťujte, démony vymítejte; zadarmo jste dostali, zadarmo dejte (...).“ (Mt 10,7-16)

Je tedy jisté, že mluví-li Ježíš o *přicházejícím Božím království*, mluví o něčem, co je posluchačům i první křesťanské generaci důvěrně známo. Věc sama není nová, co však nové je a co tvoří vlastní *evangelium*, tedy *dobrou zprávu*, kterou Ježíš oznamuje a kterou ukládá hlásat i apoštolům, je ujištění, že se „naplnil čas“ a že se království Boží přiblížilo.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Srov. POSPÍŠIL, C. V. *Teologie služby*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2002, s. 145.

¹⁰⁶ Srov. ALLMEN, J. J. a kol. *Biblický slovník*. Praha: Kalich, 1987, s. 119.

Kristus se staví proti všem formám zla tak, že se ztotožňuje s potřebným člověkem. Bůh, který se sklání k trpícímu, k nám přichází v Ježíši Kristu.¹⁰⁷ Ježíš ohlašuje příchod Boží vlády v pomoci slabým skutky: *Jí s celníky a hříšníky, s těmi, kterými se pohrdalo* (Mk 2,13-17; Mt 11,18n; Lk 7,33-35; Lk 5,27-32; Lk 13,26).

„Když potom seděl u stolu v domě, hle, mnoho celníků a jiných hříšníků stolovalo s Ježíšem a jeho učedníky.“ Farizeové¹⁰⁸ to uviděli a řekli jeho učedníkům: „Jak to, že váš Mistr jí s celníky a hříšníky?“ On to uslyšel a řekl: „Lékaře nepotřebují zdraví, ale nemocní. Jděte a učte se, co to je: „Milosrdenství chci a ne oběť. Nepřišel jsem pozvat spravedlivé, ale hříšníky.““ (Mt 9,9-13)

Ježíšovo poselství o Božím království přichází i tím, že se dotýká nečistých, *uzdravuje malomocného:*

„Přijde k němu malomocný¹⁰⁹ a na kolenou ho prosí: „Chceš-li, můžeš mě očistit.“ Ježíš se slitoval, vztáhl ruku, dotkl se ho a řekl: „Chci, buď čist.“ A hned se jeho malomocenství ztratilo a byl očištěn. Ježíš mu pohrozil, poslal ho hned pryč a nařídil mu: „Ne, abys někomu něco říkal! Ale jdi, ukaž se knězi a obětuj své očištění, co Mojžíš přikázal-jim na svědectví.“ On však odešel a mnoho o tom vyprávěl a rozhlašoval tak, že Ježíš už nemohl veřejně vejít do města, ale zůstával venku na opuštěných místech. A chodili k němu odevšad.““ (Mk 1,40-45)

Do kontextu Ježíšova uzdravení patří rovněž *uzdravení němého, posedlého démonem, Ježíš a Belzebul¹¹⁰:*

„Tedy k němu přivedli posedlého¹¹¹, který byl slepý a němý; a uzdravil ho (...). Ježíš dále pokračuje slovy: „Jestliže však vyháním demony Duchem Božím, pak už vás zadtíhlo Boží království.““ (Mt 12,22-30)

¹⁰⁷ Srov. POSPÍŠIL, C. V. *Teologie služby*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2002, s. 151.

¹⁰⁸ „Farizeové“ byli náboženskopolitická strana, v jistém smyslu sekta, která stroze naléhala nejen na zachování Zákona, nýbrž i jeho výkladu. Byli úplně uzavření a krajně nesnášenliví k pohanům, fanatičtí odpůrci římské nadvlády. Byli sice mezi nimi i lidé čestní (Jan 3,1; Sk 5,34; 23,6; Flp 3,5), ale pro většinu z nich více znamenalo vnější zachovávání předpisů než vnitřní zaměření k Bohu. *Nový zákon*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2006, s. 45.

¹⁰⁹ „Malomocenství“ je nakažlivá nemoc, která se projevuje skvrnami (proto se mluví o „očištění“ od malomocenství) a nádory na kůži, které působí postupné odumírání jednotlivých částí těla. Podle starozákonních předpisů (na Východě se tak děje dosud) museli malomocní žít odděleně od ostatních lidí (Lv 13,45). Do společnosti se mohli vrátit, až kněží úředně potvrdili, že malomocenstvím už stížení nejsou (Lv 14,1-32). *Nový zákon*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2006, s. 39.

¹¹⁰ „Belzebul“ je v ústech farizeů vlastní jméno vrchního ďábla, s jehož pomocí prý Ježíš vyhání zlé duchy (Mt 9,34; Mk 3,25; Lk 11,15). *Nový zákon*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2006, s. 49.

¹¹¹ „Posedlost“ je stav, ve kterém ďábel opanuje člověka tak, že ztrácí vládu nad svými údy a nad svou řečí. Zlý duch takovým lidem propůjčuje nadlidskou sílu (Mk 5,3; Sk 19,16), trápí je (Mk 1,26; 5,5), třeba až k ničení sebe

Kristus se při svém mesiášském působení mezi lidem Izraele bez ustání stýkal se světem lidského utrpení. Přiklání se, soucítí a uzdravuje malomocné, zmrzačené, chromé, slepé, navrátil život mrtvým, jí s celníky a hříšnými lidmi, uzdravuje posedlé démonem, také ty, kteří jakýmkoli způsobem trpí tělesně, psychicky, sociálně a duchovně. Tím je Ježíšovo zvěstování přicházejícího Božího království nesené slovem i skutkem, jež se opírá o jistotu příchodu Boží vlády a o vítězství nad mocí hříchu, která zotročuje člověka. Boží vláda, kterou Ježíš ohlašuje, není ničím budoucím, ale začíná již na tomto světě.¹¹² Kristus sám se staví proti všem zmíněným formám zla tak, že se ztotožňuje s potřebným člověkem a ve své nepochopitelné lásce se sklání k člověku. Právě tento Bůh přichází v Kristu, vzal na sebe nejen naše lidství, ale také naše těžkosti, bolesti a dokonce smrt.¹¹³

3.1.2 Soucit vrchností k vdovám a sirotkům ve starém Egyptě a Ježíšův příklon k vdovám a sirotkům v Novém zákoně

V této novozákonní podkapitole budu hledat nějaký obrys staroegyptského sociálního étosu k vdovám a sirotkům, zda – li měl jakousi možnost proniknout přes Starý zákon až do Nového zákona.

Značný soucit k vdovám a sirotkům ve starověkém Egyptě zaznamenává v „*naučení*“ již vícekrát výše citovaný vysoký státní úředník zemědělství Amenmhet. Proto se tato *rada do života* týká nejohavnějšího zločinu, kterého se dopouští bohatý vůči chudému:¹¹⁴

*„Neposouvej (ve svůj prospěch) mezník na poli
a neměň místo měřického provazce:
nelačni ani po jediném loktu (cizí) půdy,*

samých (Mk 5,5). Jindy posedlí lidé jsou lidé nervově choří, náměsíční a hysterikové (Mk 9,18). Nejedná se tedy o vyhánění ďábla, ale uzdravení silou Ježíšovou sugestivní osobností. *Nový zákon*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2006, s. 26.

¹¹² Srov. Doležel, J. Bůh na straně chudých – biblické inspirace pro sociální práci. In *Spravedlnost a služba: Sborník vydaný k příležitosti 10. výročí činnosti CARITAS-VOŠ sociální Olomouc*. Olomouc: CARITAS-VOŠs, 2006, s. 73-99.

¹¹³ Srov. POSPÍŠIL, C. V. *Teologie služby*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2002, s. 151.

¹¹⁴ Srov. ŽÁBA, Z. *Tesáno do kamene, psáno na papyrus*. Praha: Svoboda, 1968, s. 40-61.

*neporušuj hranice polností patřící vdově!
...Jedna měřice zrní, kterou máš od boha,
je lepší než pět tisíc měřic získaných bezprávím.*¹¹⁵

V následující doporučení Amenemhet předává rady do života svému synu Senwosretovi, aby byl milostivý k vdovám a sirotkům:

*„Já jsem dával chudým a vychovával sirotky,
nechával jsem dosáhnout úspěchu těm,
kdo již někým byli, i těm, kdo nebyli ničím,
ale byli to právě ti, kteří jedli můj chléb...“*¹¹⁶

Tento soucit vrchnosti k vdovám a sirotkům se týká sociálního étosu ve starém Egyptě. Nyní přistoupím k rekonstrukci sociální potřeby v Novém zákoně.

Ježíš mluvil k zástupcům i ke svým učedníkům, aby dělali a zachovávali všechno, co jim farizeové řeknou, ale podle jejich skutků nejednali, vždyť lidem vkládají „na ramena“, těžká břemena“, ale sami podle svých rad nejednají. Na druhé straně Ježíš kárá učitele Zákona, zákoníky a farizee, kteří se nechávali hostit ve vdovských domovech, kde se modlili. Protože vdovy byly bezbranné a neměly svého zastánce, farizeové protahovali modlení, aby byli pohoštěni ještě více.

„Varujte se učitelů Zákona! Chodí rádi v dlouhých rýzách, mají rádi pozdravy na ulicích, první sedadla v synagogách a čestná místa na hostinách; vyjídají vdovám domy pod záminkou dlouhých modliteb. Ty stihne tím přísnější soud.“ (Mk12,38-40)

Dále se Ježíš rozhlédl a pozoroval, jak bohatí dávají do chrámové pokladnice své dary. Přišla také jedna chudá vdova a vhodila dvě drobné mince. Ježíš tedy řekl:

„Tato chudá vdova dala víc než všichni ostatní. Ti všichni totiž dali darem něco ze svého nadbytku, ona však ze svého nedostatku dala všechno, co měla na živobytí.“ (Lk 21,1-4)

¹¹⁵ ŽÁBA, Z. *Tesáno do kamene, psáno na papyrus*. Praha: Svoboda, 1968, s. 54.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 88.

S příchodem Božího království Ježíš nezapomíná na vdovy a sirotky, kárá tedy mocné tohoto světa, aby se na vdovách neobohacovaly. Na jiném místě dává za příklad vdovy milosrdné, které dávají ze svého nedostatku.

Ježíš upozorňuje lid, aby se nedali svést, vždyť Boží království je již blízko! Řekl jim:

*„Povstane národ proti národu a království proti království,
budou velká zemětřesení, na různých místech hlad a mor...‘
Ale před tím vším vztáhnou na vás ruce, budou vás pronásledovat,
vydávat na soud a do vězení, budou vás předvádět před krále a vladaře pro mé jméno.
To vám dá příležitost ke svědectví. Vezměte si tedy k srdci toto:
Nepřipravujte se předem, jak se hájit. Vždyť já vám dám výmluvnost i moudrost,
které nedovedou odolat ani odporovat žádní vaši protivníci.“¹¹⁷*

3.1.3 Následování Ježíše skutky tělesného a duchovního milosrdenství

*„Až přijde syn člověka ve své slávě a všichni andělé s ním, (...). Tehdy řekne král těm po pravici:
„Pojďte, požehnaní mého Otce, ujměte se království, které je vám připraveno od založení světa.
Neboť jsem hladověl a dali jste mi jíst, žíznul jsem, a dali jste mi pít, byl jsem na cestách, a ujali
jste se mne, byl jsem nahý, a oblékli jste mě, byl jsem ve vězení, a přišli jste za mnou. (...).“
(Mt 25,31-46)*

Z předešlé citace je zcela zřetelný raněkřesťanský výklad praxe pomoci a solidarity, jako praktické rozvinutí přikázání lásky v následování Ježíše. Praktická láska k bližnímu projevující se pestrou paletou účinné pomoci je *královským zákonem*, jak je napsáno v Písmu: „Milovati budeš bližního svého, jako sám sebe.“ (Jk 2,8)

Na začátku evangelia podle Matouše Ježíš konstatuje:

*„Nedomnívejte se, že jsem přišel zrušit Zákon nebo Proroky; nepřišel jsem zrušit, nýbrž naplnit.“
(Mt 5,17)*

Nový zákon dovršil očekávání definitivního Božího zásahu ve prospěch chudých, ovšem jinak, než Starý zákon dává tušit. Ježíš totiž přichází s novou

¹¹⁷ Lk 20,10-16.

myšlenkou, novým motivačním prvkem *přicházejícího Božího království*. V praktické rovině přicházející Boží království přichází zejména mezi chudé, mezi slabé, přichází skrze pomáhající praxi ať už osvobozujícím slovem, slovem zvěstující dobrou zprávu, ale také rukama, které uzdravují, které darují almužnu. To je potom promítnuto v konkretizaci skutků *tělesného a duchovního milosrdenství*.¹¹⁸

Tuto reakci známe z tradice pod názvem „Sedmero skutků tělesného milosrdenství“. Jedná se o šest základních ohrožení člověka, tak, jak je vyjmenovává sv. Matouš ve svém evangeliu: *nutno sytit hladové, dát napít žíznivým, ujmout se lidí na cestě (bez domova), obléci nahé, navštěvovat nemocné, navštěvovat vězně* (srov. Mt 25,31-46). Tato paleta lidských potřeb byla v křesťanské tradici záhy doplněna ještě o jednu, a sice o situaci netečnosti k lidskému osudu v okamžiku umírání nebo bezprostředně po něm, *pohřbívat mrtvé*. Tím se paleta těchto potřeb doplnila do počtu sedmi, což není bezvýznamné, protože sedmička¹¹⁹ právě v této biblické i v orientální tradici znamená velmi významné číslo. Sedm dní měl židovský týden, sedmička je číslo plnosti neboli dokonalosti, a tak i tento výčet rizikových situací je v podstatě jakýmsi symbolem, který chce upozornit člověka na to, aby věnoval pozornost celému spektru lidského utrpení. Rozhodně se tím však nedá říci, že lidská nouze se vyskytuje jenom v těchto sedmi událostech, pouze má ilustrovat tuto nežádoucí pestrost nouze. Toto jsou ty situace nouze, z nichž se odvodily požadavky uvedené v podobenství sv. Matouše na tuto nouzi reagovat aktivně, prakticky a konkrétně.¹²⁰

Hovořím-li na tomto místě o praktikování milosrdenství, nemohu opomenout, že se jedná tradičně o dvě stránky, dvě kapitoly. Jednou kapitolou jsou zmíněné skutky tělesného milosrdenství a druhou tradice zná pod názvem: „Sedmero skutků duchovního milosrdenství“. Za sedm skutků duchovního

¹¹⁸ Srov. TOMŠOVSKÁ, J. Absolventská práce. *Sociální étos starého Egypta jako inspirace biblického sociálního étosu*, Olomouc: CARITAS – VOŠ sociální, obhájená 8. 10. 2008, s. 52-53.

¹¹⁹ „Sedmička“ je ve staroorientální tradici číslo dokonalosti. Katolická církev mu v dějinách učení přináší vysoké hodnocení, proto není žádného přesvědčivého důvodu o něm pochybovat. BEINERT, W. *Slovník katolické dogmatiky*. Olomouc: Matice cyrilometodějská, 1994, s. 309.

¹²⁰ Srov. TOMŠOVSKÝ, P. Absolventská práce. *Pokus o formulování minimální minimální spirituální kvalifikace spolupracovníka charitně – doakonických služeb*, Olomouc: CARITAS – VOŠ sociální, obhájená 8. 10. 2008, s. 27-28.

milosrdenství je označováno: *poskytovat radu, napomínat, učit, utěšovat, odpouštět, snášet a modlit se*. Duchovní milosrdenství je zřejmé v *blahoslavenství*, kdy šťastný, tedy blahoslavený je ten, kdo smí do Božího království vstoupit. Tento dar dostanou *chudí v duchu*, kdy chudým se nemyslí ani tak jejich nízké sociální postavení, ale na „ponížení“, na lid „pokorný“, který si je vědom své nedostatečnosti, a proto nečeká nic od světa, ale od Boha. Druzí, kteří vejdou do Božího království, jsou *plačící*. Toto přirovnání platí o každém zármutku bohumilém, je-li někdo tísněn obtížemi, ale trpělivě vše snáší, nebo když někoho bolí, jak je Bůh urážen nebo když se někdo z lásky k Bohu odříká světských radovánek a vede život vážný (srov. Lk 6,21). Dále Ježíš učí: „Blaze *tichým*, neboť oni dostanou zemi za dědictví, blaze těm, kdo hladovějí a žízní po *spravedlnosti* (svatosti), neboť oni budou nasyceni, blaze *milosrdným*, neboť oni dojdou milosrdenství.“ (Mt 5,5-7) V neposlední řadě Ježíš oslovuje ty, kteří mají *čisté srdce*. V biblické mluvě čisté srdce znamená nejenom upřímnost, ale také ty, kteří mají čisté svědomí. Na jiném místě Ježíš vybízí, abychom byli solí země a žili mezi sebou v pokoji (srov. Mk 9, 50).¹²¹

Skutky duchovního milosrdenství můžeme nalézt v evangeliu Matouše 18,1-35 a v evangeliu Pavla, v tzv. Velepísni lásky:

„Láska je trpělivá, laskavá, nezávidí, láska se nevychloubá a není domýšlivá. Láska nejedná nečestně, nehledá svůj prospěch, nedá se vydráždit, nepočítá křivdy. Nemá radost ze špatnosti, ale vždycky se raduje z pravdy. Ať se děje cokoli, láska vydrží, láska věří, láska má naději, láska vytrvá.“ (1 Kor 13,4-7)

Celý Ježíšův život byl službou lidem, zvláště chudým, nemocným a žíznícím po opravdové lásce. Na úrovni konkretizace étosu Nového zákona si možná židovští křesťané pomohli třemi ze čtyř egyptských skutků *tělesného milosrdenství*: nakrmit hladového, napojit žíznivého, oblékat nahého. Zřejmě

¹²¹ Srov. Mt 5,3-13. BIBLE, *Písmo svaté Starého a Nového zákona*. Ekumenický překlad, Praha: Česká biblická společnost, 1993, s. 783.

právě tyto skutky tělesného milosrdenství mohou být inspirací křesťanského katalogu sedmi skutků tělesného milosrdenství.¹²²

3.2 Souhrn

Příchod Božího království je tajemstvím. Proniknout jej může jen ten, kdo má oči k vidění a uši k slyšení (srov. Mt 13,10-17). První, kdo zřetelně ohlašuje příchod Boží spásy, je prorok Izajáš. Jan Křtitel je poslední prorok Izraele, který hlásá příchod Ježíše Krista, je také jediný prorok, který sám prožije přicházející spásu - Ježíše Krista. Ježíš nejenom, že o Božím království učí, ale připojuje k němu skutky - káže evangelium a uzdravuje, vyhání demony a koná mocné činy. Zvěstování evangelia se tak stává jedním ze znamení přicházejícího Božího království, stejně jako Ježíšovo uzdravování od nemocí všeho druhu. Vždyť tam, kde se odehrává uzdravující a osvobozující pomoc, tam se děje příchod Božího království. Spoluúčast na hlásání Božího království v jednotě slov a skutků slabým a trpícím (srov. Lk 10,8-9) přísluší také Ježíšovým následovníkům. I zde můžeme vyčíst a doložit skutky tělesného milosrdenství, které pravděpodobně Nový zákon čerpal ze Starého zákona a právě skrz Starý zákon, byť jen z menší části mají původ ve starověkém Egyptě. Ve všech staroorientálních kulturách věnovali mocní sociální pomoc vdovám, sirotkům a cizincům, kteří byli vybráni nejnuznějšími. Také Ježíš se ve svém soucitném konání k těmto přiklání. Můžeme se domnívat, že tak, jak se Mojžíš naučil veškeré egyptské moudrosti a byl zdatný v řeči a činech, tak i Ježíšova láska k bližnímu má svůj původ v Egyptě, jak dokládá Leidenský papyrus. V této souvislosti rozhodně není nezajímavé, že i když Nový zákon s plnou vážností tvrdí, že ta velká Boží událost už nastala, přece tu zbývá dovršení, že historie má svůj cíl, při kterém je s konečnou platností vyjádřen soud i vykoupení.

¹²² Srov. TOMŠOVSKÁ, J. Absolventská práce. *Sociální étos starého Egypta jako inspirace biblického sociálního étosu*, Olomouc: CARITAS – VOŠ sociální, obhájená 8. 10. 2008, s. 53.

Ve Starém zákoně se staví Boží izraelský lid s jasným vyznáním víry v Hospodina. Tak Hospodin ukázal svůj vztah k izraelskému lidu a v neposlední řadě zdůraznit rozdíl mezi Izraelem a Egyptem. Egypt byl svým totalitním systémem, v jehož čele stál božský faraó pro izraelský lid nepřijatelný. Základní myšlenky *starověkého egyptského sociálního étosu* vycházejí ze základních potřeb státu a kultu. Sociální pomoc je vedena faraónem a jeho správou, spočívá v zachování nejn nutnějších potřeb člověka – *nakrmit hladového, napojit žíznivého, oblékat nahého* a především vede k *zachování a fungování státu*. Víra v Boha povýšeného, člověku nedostupného, který se k člověku svobodně sklání, vedla naproti tomu Izraelce od počátku k svéráznému, demokratickému způsobu života. Protiklad mezi Egyptem a Izraelem byl v první řadě ideologický a náboženský.

I když polyteistické náboženství nemá nic společného s monoteistickým, tedy vírou v jednoho Boha, přesto v určitých mezích v době útlaku, bídy a hladu zachovávalo poslušnost vykořisťovaných vrstev. Z textů Leidenského papyru mohu doložit, že v řecko římské době ve starém Egyptě vedle polyteismu stál i názor monoteismu, ale východisko v přicházející Boží království, to, které hlásá Ježíš, to se z textů Leidenského papyru skutečně nedá vyčíst.

ZÁVĚR

Po více jak dvouroční intenzivní práci studia staroegyptských pramenů, které se týkají originálních překladů z obelisků, sarkofágů, stélek, papyrů a maleb na stěnách hrobek velmožů, mě provází uspokojení z vykonané práce. Konstatuji, že psát o odkazu sociálního étosu starého Egypta v kontextu Starého a Nového zákona bylo pro mne obtížné, nicméně poučné a velice cenné. Byla jsem nucena zabývat se otázkami, kterými bych se nezabývala, natož abych předpokládala, že mi umožní mnoho cenného poznání i do současné sociální praxe. Hledání odpovědí na otázky, zda přístup k chudým a trpícím ve starověkém Egyptě určitým způsobem koresponduje se sociálním étosem Starého a Nového zákona se pro mě staly duchaplným vyplněním každého přítomného okamžiku a oslovily mě natolik, že jsem se studiu literatury, věnovala celou myslí.

Zatímco o monumentální architektuře, králích, hodnostářích a božích existuje mnoho malebných knih, životem těch nejubožejších a sociálním odkazem se zabývá jen málo literárních děl, které jsou většinou neznámé a nedostupné. Uvědomila jsem si význam archeologie, kdy nalezené hieroglyfické texty mají nesmírný dosah pro výzkum společenských vztahů nejenom ve starém Egyptě, ale i ve všech zemích starého Orientu. Tak archeologické, písemné i biblické prameny svědčí o kulturní i sociální minulosti, bez nichž by nebylo možné zrekonstruovat historii a zodpovědět otázku, zda existuje souvislost či podobnost mezi *sociálním étosem starého Egypta a Bible Starého a Nového zákona*.

Závěrem konstatuji, že odraz sociálního étosu starověkého Egypta v Bibli se projevuje v oblastech, kde je poměrně silný důraz na tělesnou, fyzickou a materiální podporu bohatých vůči chudým. Právě tyto nejzákladnější lidské potřeby, které řadíme mezi skutky tělesného milosrdenství - *nakrmit hladového, napojit žíznivého, oblékat nahého*, tedy takové stopy sociálního étosu, kterými pomáhala bohatá aristokracie ve starověkém Egyptě chudým dobrat se svého práva se mohly stát inspirací křesťanského katalogu sedmi skutků tělesného

milosrdenství v Novém zákoně. Tato paleta lidských potřeb byla v křesťanské tradici doplněna o skutky tělesného milosrdenství *ujmout se lidí na cestě (bez domova), navštěvovat nemocné, navštěvovat vězně a pohřbívat mrtvé* (srov. Mt 25,31-46). Pravděpodobně tyto skutky byly ze starověkého Egypta transportovány přes Starý zákon do Nového zákona. Rozdílná je však snaha pomoci starého Egypta a Izraele. Ve starém Egyptě jsou řešeny právní zákony člověka k člověku, souvisí se zachováním a fungováním státu starověké společnosti, ale skutečná snaha o blaho člověka, to z různorodých egyptských pramenů není zřejmé. Naproti tomu v Bibli jsou obsaženy právní zákony mezi Bohem a člověkem. Hospodin je ochránce práva, obhájce slabých a hladových, opora slepých, miluje spravedlivé, ujímá se osamělých vdov a sirotků. On poskytuje pomoc všem ubohým a poníženým. V Ježíši Kristu nám přichází jistota, že Bůh je svými dary již nyní přítomen, že jeho spasitelné skutky jsou nám již nyní nabízeny a z druhého úhlu pohledu však vždy zůstane stejná jistota, že jsme ještě nedosáhli, že teprve čekáme na plné vykoupení od hříchu i bídy a to se vším stvořením. Vždyť toto očekávání není pouhým snem nebo iluzí, nýbrž je zakotveno v realitě, byť realitě budoucí. Víra, že Boží království zřejmě jednou zvítězí a že se toto vítězství uplatní nejen ve sféře duchovní, nýbrž i ve světě hmotném, je ve svém dovršení dobro naděje na konci času, které však čeká v eschatologické době na dovršení.

POUŽITÉ ZDROJE

- ALLMEN, J. J. a kol. *Biblický slovník*. 3. vyd. Praha: Kalich, 1987.
- ASSMANN, J. *Smrt jako fenomén kulturní teorie*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2003, ISBN 80-7021-514-3.
- BEINERT, W. *Slovník katolické dogmatiky*. 1. vyd. Olomouc: Matice cyrilometodějská, 1994.
- BIBLE, *Písmo svaté Starého a Nového zákona*. Ekumenický překlad, 1. vyd. Praha: Biblické dílo ERC ČSR, 1979, ústřední církevní nakladatelství.
- BIBLE, *Písmo svaté Starého a Nového zákona*. Ekumenický překlad, 2. vyd. Praha: Česká biblická společnost, 1993, ISBN 80-900881-7-1.
- BRUNNER-TRAUT, E. Wohltätigkeit und Armenfürsorge im Alten Ägypten. In SCHÄFER, G., STROM, T. (Hrsg.) *Diakonie – biblische Grundlagen und Orientierungen*. 3. Auflage Heidelberg: Universitätsverlag, 1998, ISBN 3-8253-7094-1.
- BROŽ, J. a kol. *Proroctví a apokalypsy: Novozákonní apokryfy III*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2007, ISBN 978-80-7021-814-3.
- CALVOCORESSI, P. *Kdo je kdo v Bibli*. 1. vyd. Praha: Baronet, 1996, ISBN 80-85890-63-1.
- DILLARD, R. B. a LONGMAN, T. *Úvod de starého zákona*. 1. vyd. Praha: Návrat domů, 2003, ISBN 80-7255-078-0.
- DUFOUR. X. L., a kol. *Slovník biblické teologie*, 2. vyd. Praha: Academia, 2003, ISBN 80-200-1127-7.
- ELIADE, M. *Dějiny náboženského myšlení II*. 1. vyd. Praha: Oikumené, 1967, ISBN 80-86005-53-4.
- FLOSSMANN, K. *Moudrost ve Starém zákoně*. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1989.
- Kolektiv autorů, *Spravedlnost a služba*. Sborník vydaný k příležitosti 10. výročí činnosti CARITAS – VOŠ sociální Olomouc: Olomouc: CARITAS – VOŠ sociální, 2006, ISBN 80-239-7697-4.
- KOPPOVÁ, J. *Izraelští proroci*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2001, ISBN 80-7192-507-1.

- KOZÁK, J. *Egyptská kniha mrtvých II*. Praha: Eminent, 2001, ISBN 80-7281-073.
- LEXA, F. *Obecné mravní nauky staroegyptské: Demotický morální papyrus Leidenský*. Praha: 1926.
- LEXA, F. *Obecné mravní nauky staroegyptské: Nauky Antova a Amenemhetova*. Praha: 1929.
- LEXA, F. *Veřejný život ve starověkém Egyptě I. výklad*. Praha: Nakladatelství československé akademie věd, 1955.
- LEXA, F. *Veřejný život ve starověkém Egyptě II. doklady*. Praha: Nakladatelství československé akademie věd, 1955.
- Nový zákon s podrobnými výkladovými poznámkami*. 3. vyd. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2006, ISBN 80-7195-073-4.
- PETRÁČKOVÁ, V. a kol. *Akademický slovník cizích slov*. 1. vyd. Praha: Academia, 1998, ISBN 80-200-0607-9.
- PETROVSKIJ, V., BELOV, A. *V říši velkého Hapi*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1958.
- POSPÍŠIL, C. V. *Teologie služby*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2002, ISBN 80-7192-748-1.
- RENDTORFF, R. *Hebrejská bible a dějiny*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 1996, ISBN 80-7021-190-3.
- Starozákonní překladatelská komise. *Výklady ke Starému zákonu: I. Zákon*. 1. vyd. Praha: Karmelitánské nakladatelství, 1990, ISBN 80-7017-408-0.
- Starozákonní překladatelská komise. *Výklady ke Starému zákonu: Knihy prorocké I*. 1. vyd. Praha: Karmelitánské nakladatelství, 1998, ISBN 80-7192-274-9.
- Starozákonní překladatelská komise. *Výklady ke Starému zákonu: Knihy výpravné II*. 1. vyd. Praha: Karmelitánské nakladatelství, 1996, ISBN 80-7192-154-8.
- Starozákonní překladatelská komise. *Výklady ke Starému zákonu: Knihy naučné III*. 1. vyd. Praha: Karmelitánské nakladatelství, 1998, ISBN 80-7192-240-4.
- STAGG, F. *Teologie Nového zákona*. 1. vyd. Praha: Helioprint, 1996, ISBN 80-901543-3-6.

- TOMŠOVSKÁ, J. Absolventská práce. *Sociální étos starého Egypta jako inspirace biblického sociálního étosu*, Olomouc: CARITAS – VOŠ sociální, obhájená 8. 10. 2008.
- TOMŠOVSKÝ, P. Absolventská práce. *Pokus o formulování minimální spirituální kvalifikace spolupracovníka charitně – diakonických služeb*, Olomouc: CARITAS – VOŠ sociální, obhájená 8. 10. 2008.
- TUREČEK, J. *Světové dějiny státu a práva ve starověku*. Praha: Orbis, 1963.
- TYLDESLEY, J. *Dcery bohyně Isis*. 1. vyd. Ostrava: Domino, 1999, ISBN 80-7303-026-8.
- VERNER, M., BAREŠ, L. a VACHALA, B. *Encyklopedie starověkého Egypta*. 1. vyd. Praha: Libri s. r. o., 2007, ISBN 978-80-7277-306-0.
- ŽÁBA, Z. *Tesáno do kamene, psáno na papyrus*. Praha: Svoboda, 1968.